

Моф

ПСИХОЛОГИЯ

3'78

СЪДЪРЖАНИЕ

1. ТР. ТРИФОНОВ — Развитие на способностите и законът за повишаване производителността на труда 147
2. З. ИВАНОВА — Психична готовност на младежка за труд 151
3. Ф. ГЕНОВ — Актуални проблеми на психологията на управлението 158

Обща и социална психология

4. ИВ. ДИМИТРОВ — Формиране на образ за себе си 165
5. В. ТОПАЛОВА — Достоверност и ефективност на комуникационния източник 173

Педагогическа и възрастова психология

6. Д. КИРКОВ — Отражение на неблагоприятния психически климат в училище върху работоспособността на учениците 181

Медицинска и спортна психология

7. Ц. ГЕЛЕВА — Влияние на фактора „частота на думите“ върху нарушенията на фонетичната структура на думите в отразената реч на болни с моторна афазия 189

Невропсихология

8. С. ПОПОВ, Л. МАВЛОВ — Влияние на някои интелектуални дейности върху мозъчната електрическа активност 197

Рецензии

9. Г. Д. ПИРЬОВ — Ценен труд върху проблемите на човекознанието 205
10. ТР. ТРИФОНОВ — Приемственост в науката 207

Научен живот

11. * * * — Проблеми на психологията на възпитанието 210

PSYCHOLOGY

Official journal of the Bulgarian Society of Psychology
Sofia, V. Levski Stadium

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

акад. С. Гановски — главен редактор
член-кореспондент проф. Г. Паръев — зам.-главен редактор
д-р на псих. науки проф. Ф. Генов — отговорен секретар, ст. н. с. Ас. Петков,
ст. н. с. к. п. н. Тр. Трифонов, Хр. Костадинчев

Редакция: София, стадион „В. Левски“ 86-51, в. 477

Дадена за набор на 19 V. 1978 г.

Подписана за печат на 24. VII. 1978 г.

Печатница на БЗНС — София, бр. 357

ПСИХОЛОГИЯ

ОРГАН НА ДРУЖЕСТВОТО НА
ПСИХОЛОЗИТЕ В БЪЛГАРИЯ

3 — 1978

ГОДИНА VI

РАЗВИТИЕ НА СПОСОБНОСТИТЕ И ЗАКОНЪТ ЗА ПОВИШАВАНЕ ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА НА ТРУДА

TP. ТРИФОНОВ

Проблемът за развитието на способностите и законът за повишаване производителността на труда включват широк кръг от въпроси, принадлежащи към различни науки — психологията, философията, политическата икономия, педагогиката и физиологията. Това му придава голямо лично и обществено значение, подчертано още от класиците на марксизма-ленинизма и интерпретирано от голям брой учени. Така например К. Маркс посочва, че няма по-ценен капитал за един народ от неговите развити способности. Фр. Енгелс подчертава, че при прехода към комунизма „не са достатъчни само механически и химически спомагателни средства. Нужно е да се развиват в съответствие с това и способностите на хората, привеждащи в движение тези средства“ (2). Ленин убедително посочва, че ще победи ония строй, при който производителността на труда е по-висока (3).

Значението, което класиците на марксизма отдават на проблема за способностите и производителността и посочват връзката между тези фундаментални проблеми — единият на политическата икономия, а другият главно на психологията, — налага необходимостта и поставя задачата пред психолозите да разработят редица въпроси, изясняващи тези две понятия, тяхната зависимост и обусловленост.

Законът за повишаване производителността на труда, наложил се в историческото развитие на обществата и по-конкретно изявил се в пълна сила в социалистическото общество като закон за непрекъснато повишаване производителността на труда в резултат на липсата на социални противоречия, има за предпоставка и развитието на способностите в широките народни маси. Този закон изразява възходящото развитие в производството на базата на развитието на средствата на труда като овеществени способности и намаляване частта на живия труд в процеса на производството. Именно този момент от производството, в който живият труд намалява и същевременно става по-производителен, се основава на непрекъснатото развитие на способностите у хората, които създават тех-

никата като своеобразна форма на овеществени способности и които я използват благодарение пак на своите способности.

Изхождайки от тези постановки, в рамките на едно сравнително голямо изследване ние си поставихме за цел да установим по-конкретните връзки и механизми между развитието на способностите и нарастването на производителността на труда. Изследването на работниците от материалната сфера се проведе с апаратура и тестове на онези психични показатели, установени чрез наблюдение, които се намират в корелация с изискванията на професията за високи постижения. При провеждането на изследването и обработката на резултатите с цел да се установи степента на развитието на тези значими за професията психични показатели и да се установят връзките и кохезията между компонентите на съответната способност (в случая изследваните показатели) се изхождаше от следната постановка за същността и структурата на способностите: способностите са функционален ансамбъл от затвърдени и развити психични показатели, преди всичко свойства на психичните процеси и по-висши показатели, изградени върху комплекса нервнопсихични особености, формирани в процеса на дейността и осигуряващи висока количествено-качествена продуктивност на човека в работата.

Последния компонент на способностите — количествено-качествената им страна, — подчертаван от почти всички психологи, проучвали способностите, разкривахме в производителността на труда посредством изследване работата на „герой на социалистическия труд“ и лауреати на Димитровска награда. Всъщност тази страна на формулирания в заглавието проблем е най-лесно установима. Що се касае обаче до развитието на способностите, там проблемът се усложнява. Съществуват становища и мнения на различни автори, в които липсва единство и същевременно са налице много общи положения. Така например А. Г. Ковалев и В. Г. Мясищев, разглеждайки поетапното формиране, отчасти и развитие на способностите, посочват следното: 1) „Развиване, обогатяване и задълбочаване на интереса, в центъра на които стои наклонността към дадена дейност и потребността тя да бъде овладяна, 2) разрастване на знанията и уменията, свързани с нарастващото овладяване на дадена дейност, 3) развиване на характера, преди всичко възпитаване на стабилна, устойчива, ръководена от обществено-нравствени принципи воля, 4) обогатяване дейността откъм идейно съдържание и засилване на съзнанието за обществен дълг и 5) развиване на критично отношение към себе си и спрямо продуктите от своята дейност (4)“. Видно е, че авторите свързват развитието на способностите съществено с такива личностни характеристики като мотивите, интересите, волята, характера. И това е напълно логично, защото наивно би било да считаме, че способностите детерминират производителността без наличното на развити вътрешни свойства като горепосочените и обратно — наивно би било да считаме, че без наличието на формирани и развити способности, а само чрез мотиви, цели и интереси се повишава производителността на труда. Само на базата на координиращото единство между външни условия (обществена среда), вътрешни детерминанти (мотиви, интереси, цели и др.) и налични способности може да се постигне в пряката работа висока производителност на труда.

Независимо от важността на посочените от Ковалев и Мясищев вътрешни детерминанти на способностите, развитието на последните не

се изчерпва с тях, защото те са само една предпоставка, условие, но не изясняват същността на проблема за развитието на способностите и още повече връзката им с високата производителност.

Въпросът за развитието на способностите е свързан и с цялостното развитие на личността. С. Л. Виготски и С. Л. Рубинштайн с основание обосновават тезата, че въпросът за развитието на способностите трябва да се слее с въпроса за развитието на личността (Рубинштайн, 5) и че при изясняването на психичните функции, чиято природа е социална, трябва да се анализират реалните каузално-динамически връзки и отношения, т. е. вътрешни противоречия, на базата на които се осъществява развитието и на способностите.

Тезата за сливане на въпросите за развитието на способностите и развитието на личността се защищава и интерпретира от Йоахим Ломпшер и Райнхард Гулаш (6), които убедително застъпват постановката, че развитието на способностите не следва да се отделя от развитието на личността. Трябва да отбележим, че колкото и голямо значение да има въпросът за сливането на развитието на способностите с развитието на личността, той е само предпоставка за пълноценно и насочващо разработване на големия проблем за развитието на способностите и повишаване производителността на труда. Необходимо е да се види по-конкретно мястото на вътрешните и външните противоречия в развитието на способностите, след което следва да се формулират и показателите на това развитие, за да се свържат с производителността на труда.

Изхождайки от марксическата постановка за ролята на външните фактори в развитието на способностите, можем да формулираме следната поетапна последователност на въздействието им върху личностните компоненти: външни фактори — формиране на знания, умения и навици — развитие на едни или други психични компоненти (гъвкавост на мисленето, точност на възприятието и др.), формиране на способността (обединяване на тези компоненти в синтез), развитие на способността. Тази поетапност не е откъсната от действостта, нито пък се осъществява без наличието на вътрешните състояния, за които проф. Г. Д. Пирьов с основание подчертава следното: „Външните въздействия имат значение за развитието дотолкова, доколкото се преучупват през вътрешните състояния, изразени в действостта“ (8).

Признавайки решаващата роля на вътрешните състояния, вътрешните противоречия при развитието на способностите, в това число и място то че вътрешните детерминанти (интереси и мотиви, цели и характер) и не пренебрегвайки степента на общото развитие за развитието на способностите, като изхождаме от проучването на проблема, можем да направим следните изводи: докато формирането на определена производствена способност се основава на развити психични компоненти, генерализирани и с възможност за парциално пренасяне от една към друга действост, развитата способност се характеризира с: а) развити и на висока степен обединени компоненти при наличието на широк фон от други психични компоненти, невключващи се в структурата на изследваната способност и б) пренасянето на способността се осъществява не парциално и поединично чрез компонентите ѝ, а цялостно, като в новата действост способността се изразява вече и под формата на стил на работа. Всичко това се осъществява както в процеса на усвояване опита на предшест-

вувашите поколения (теза, която А. Н. Леонтиев убедително и с основание защищава), така и в процеса на създаването на продуктите, в процеса на упражняването на професията. Тези два процеса са неделими. При единия доминира подготвителният период за професията, а при другият — процесуално-трудовият.

Развитието на способностите и законът за повишаване производителността на труда взаимно проникват и се обуславят по много пунктове, по-важни от които са следните:

1. Високата производителност на труда, осигуряваща благодеенствие на хората, е предпоставка за развитието на способностите.
2. Създаваните оръдия на труда могат да бъдат интерпретирани и като овеществени способности. Маркс обръща внимание, че средствата на труда са мярка за степента на развитието на работната сила.
3. Наличните развити професионални способности играят ролята на своеобразни бариери спрямък интензивността на труда с оглед икономията на жив труд. Не е нужно да се доказва, че работник, който е развили способностите си, умеет да пести собствената си енергия, запазва трудоспособността и работоспособността си и произвежда повече и по-качествено, т. е. при него е налице т. н. количествено-качествена страна на способностите.

Производителността на труда като ефективност на живия труд и обществената производителност като ефективност на съвкупния труд, разгледани в исторически и съвременен аспект, потвърждават горните постановки.

Частично проведеното изследване на производителността на труда на герой на социалистическия труд и на лауреати на Димитровска награда, работници в материалното производство, показват, че те се характеризират не само с високо развити професионални способности, но по-следните са прераснали в стил на работа, а при някои от тях са прераснали и в организационни способности, т. е. налице е едно общо развитие у тези хора. Високата производителност при тях е детерминирана от тяхното цялостно развитие. В заключение следва да се отбележи, че законът за повишаване производителността на труда се основава не само на усъвършенстваната техника, която е пак детерминирана от човешките способности, но и от непрекъснатото развитие на професионалните способности у хората от материалното производство.

ЛИТЕРАТУРА

1. Маркс, К. — Капиталът, т. 1, изд. БКП, 1950.
2. Маркс, К., Фр. Енгелс — Соч., т. 26.
3. Ковалев, А., Г. Мясищев — Психичните особености на человека, С., Н. И., 1963.
4. Рубиншайц, С. Л. — Битие и съзнание, изд. Н. И. 1977 г.
5. Виготски, С. Л. — Развитие высших психологических функций, М., 1966 г.
6. J. Lompscher, K. Guillasch — Die Entwicklung von Fähigkeiten, Psychologische Grundlagen der Persönlichkeitsentwicklung im pädagogischen Prozess, Volk und Wissen, Volkseigener Verlag, Berlin, 1977.
7. Пирьов, Г. Д. — Развитие и възпитание, сб. Теория на възпитанието, Н. И., 1974.
8. Леонтиев, А. Н. — Проблемы развитие психики, М., 1972.

DEVELOPMENT OF ABILITIES AND THE LAW OF RAISING LABOUR
EFFICIENCY

T. Trifonov

The relation between the law of raising labour efficiency and the development of the abilities of people employed in material production is bilateral: the well-developed abilities guarantee, or rather determine the rise in labour efficiency and vice versa, the high efficiency ensuring people's well-being becomes a prerequisite for a higher development of the abilities.

ПСИХИЧНА ГОТОВНОСТ НА МЛАДЕЖКА ЗА ТРУД

ТЕОРЕТИЧНИ ПРЕДПОСТАВКИ

З. ИВАНОВА

Анализът на психичната готовност за труд, освен във връзка с избора на професия, професионалната социализация и адаптация допринася за разкриване в нова светлина на някои от проблемите на реализиране на младежка в труда във връзка със социално-икономическото и културното развитие на страната в периода на изграждане на зрелия социализъм. Особено място намират психологическите изисквания към усъвършенствуване на плановото развитие при съгласуване на личните професионални планове, отношение към труда и реализация на младежка в труда, с обществено необходимата система на развитие на стопанството и културата, за всестранна изява на кадровия потенциал и усъвършенствуване на плановото ръководство и социалистическа организация на труда.

Психичната готовност за труд се определя от редица обективни критерии, засягащи обществено-икономическите условия, организацията на труда и развитието на техниката и производството. Техническият пропрес води до нови, по-съвършени форми и средства на организация на труда и с това поставя специфични изисквания към формиране на психичната готовност за труд. Навлизането на постиженията на научно-техническата революция в различни области на производството съществено изменя съдържанието на труда и ролята на човека. Във връзка с това се изменя и социалният статус на отделните професии. Нарастват също изискванията към подготовката на младите кадри, особено във връзка с нуждата от изпълнителски кадри с висока квалификация за активно включване в основните отрасли на стопанството и културата за реализация в материалното производство.

От друга страна, съществена роля имат субективните критерии, характеризиращи специфичните психологически аспекти на проблема за готовността на младежка за труд в определена област. Реализацията на младежка в трудовата дейност се гради върху оценка на възможностите и очакваните постижения, отношението към труда и обществото, осъзнаване на обществената необходимост и значимост на труда, свързване на

личните интереси с обществено значими изисквания на стопанския живот. Водещо звено в психичната готовност за труд е насочеността на личността, от което се определя отношението към труда, изявената активност при ориентиране и включване в определена област на трудова дейност, целенасочеността, съдържанието и устойчивостта на интересите, мотивацията, ценностната ориентация и претенциите на младежа. Това определя действения характер на професионалния избор, поставените цели и стремежка за тяхното осъществяване, изработване на програма за действие и вземане на решение. Не по-малко значение има емоционалната нагласа, свързана с оценка на привлекателността на работата, удовлетвореност от изпълнението на трудовите задачи, като целепоставянето и осъществяването на дейността водят до положителни емоции, състояние на очакване, а в някои случаи и на напрежение. Психичната готовност за труд е свързана също така с познавателната и практическата ориентировка на младежа, изработения стил на работа, придобития опит, особеностите на информираността за отделни области на труд, нивото на изява на способностите и интересите.

Структурата на психичната готовност за труд се определя от сложен комплекс от отношения, качества, състояния и установки, отразява динамичната характеристика на личността, многообразните връзки между личност и дейност, сложното взаимодействие между личностната нагласа, изисквания на обществената среда, на обективните жизнени условия. В структурата на психичната готовност за труд различаваме три основни страни: поведенческа, познавателна и емоционална. Психологическият анализ цели да разкрие основните особености на тази интегрална характеристика на личността в процеса на нейната реализация в трудовата дейност.

Всичко това е свързано с формиране облика на новия човек в развитото социалистическо общество, както и с разкриване пътищата и средствата за пълноценно реализация на младежа в живота. Оттук се разкриват предпоставките за професионално самоопределение, професионална устойчивост и адаптация. Отбелязаните психологически характеристики на готовността за труд са много тясно свързани с осъзнаване на обществената значимост на труда, съгласуване между лични и обществени интереси, между обективния и субективния престиж на професиите, което отразява основните задачи на професионалното ориентиране.

В светлината на тези теоретични положения пред нас се поставят въпросите за избирателното отношение на младежа към професията, ролята на интересите, емоционалната и познавателната нагласа, особеностите на мотивацията и нивото на претенции. Всичко това ще допринесе за изясняване на някои структурни и функционални особености на психичната готовност за труд в младежката възраст.

При изследването са използвани следните основни методи: а) въпросници за оценка на професионалните желания и отношението към труда, б) въпросник за изследване насоката на интересите, в) скалиране на професии, г) анализ на постиженията.

РЕЗУЛТАТИ ОТ ИЗСЛЕДВАНЕТО

Един от показателите за психична готовност за труд е степента на определеност, насоченост и устойчивост на професионалните планове на младежите. Професионалното самоопределение изразява намеренията, близ-

ките или по-далечни цели и осъзнаване пътищата и средствата за тяхното осъществяване, осъзнаване на собственото място в трудовия живот и заедно с това оценка на социално-икономическите изисквания. Това определя позиционното отношение на младежа спрямо бъдещата професия, изразено в различна степен на определеност и устойчивост.

За младежката възраст е характерно постепенното стабилизиране на избирателното отношение. Резултатите от изследването показват, че до определен професионален план достигат 57% от младежите. При тях можем да говорим за социално психологическа зрелост за избор на професия с вече изработена програма за по-нататъшно реализиране в трудовата дейност. Но заедно с това се очертават и някои други характерни нивà на професионално самоопределяне. При 27% от изследваните младежи проличава по-силно или по-слабо изразено колебание в избора на професионален път, все още не е създадена стабилна готовност за работа в определена област. Това се определя от някои индивидуални особености и нестабилно външно влияние. При друга група младежи — около 20% — липсва готовност за избор на област на трудова дейност и във връзка с това не се очертават определени перспективи, проличава несигурност, трудно вземане на решение. Тези резултати от изследванията отразяват характерни нивà на професионалната насоченост при младежите, завършващи общеобразователно училище.

Нивата на психическа готовност за професионален избор при младежите, завършили професионално-техническо образование, показват същите тенденции, но заедно с това и типични различия. До професионална определеност достигат 65% от младежите. При 20% от изследваните е характерна недостатъчно изявената готовност за работа по специалността, а при 15% намираме нерешителност и неопределеност. Това е резултат от по-ниската степен на удовлетвореност от изучаваната специалност, отразена в познавателното и емоционалното отношение, както и в нестабилната самооценка на възможностите за самореализация на личността в дадена професия.

Определеността и устойчивостта на професионалния план зависят от някои особености в процеса на вземане на решение, който носи фазов характер, свързан е с целеностявянето, самоопределянето, силата на мотивацията, степента на диференциране на интересите и способностите, нивото на професионална информираност, степента на съотнасяне на личностната насоченост с обществените и професионалните изисквания.

Стабилността на професионалните планове се изразява в настойчивостта, която младежите проявяват за осъществяване на намерението да работят в определена област на труда. Изследванията показват, че по-голямата устойчивост на плановете е по-типична за младежите от професионално-техническите училища. Освен това характерно е, че целенасочеността и устойчивостта на професионалния избор са много по-характерни за тези ученици, които имат по-добър успех. Това показва, че по-високото ниво на теоретическа и практическа подготовка осигурява по-голяма стабилност на професионалния план, свързана с по-пълна познавателна ориентировка относно перспективите на дадена професия, оценка на значимостта ѝ за народното стопанство, както и по-ясна самооценка на собствените възможности за реализация във и чрез професията.

Психичната готовност за избор на професия се определя от насочеността, съдържанието и устойчивостта на проявените интереси на младежите, особено създаването на център на интереси. Избирателното отношение към различни видове труд зависи от това доколко интересите са насочени към оценка на професионалната дейност от познавателна, емоционална и социална гледна точка. Това определя и насоките на изява на активността и подпомага вземането на решение. Много важно е доколко се осъществява съгласуваност между личностните и обществените интереси.

Нашето изследване се насочи предимно към изявения интерес в различни области на трудовата дейност. Резултатите показват най-ясно предпочтение за дейност в областта на техниката, особено електро- и радиотехника, както и в приложната химия. Следващата област на знание и практика, към която се насочват младежите, засяга областта на хуманитарните и обществените професии, както и дейност в областта на изкуствата. Проблемите на икономиката, търговията и селското стопанство остават на заден план, като най-често отношението към тези области е безразлично или негативно. Много слабо изявен е интересът на младежите към промишлеността, особено към някои клонове на материалното производство. Всичко това е свързано със субективния престиж на професията в съзнанието на младежите. Най-нисък субективен престиж имат изпълнителските дейности в областта на строителството, миннодобивната промишленост, селското стопанство и битовите услуги. Това се свързва с недостатъчна ориентираност на младежа за възможностите, които разкриват тези професии, недооценка на промените в съдържанието на труда при условията на съвременната техника, недооценка на възможностите за изява в някои области на труда.

Данните от изследването показват непълно съгласуване между насочеността на младежите и реалните нужди на стопанския живот. Младежите, които завършват общообразователно или професионално училище, не изявяват достатъчна психическа готовност за непосредствено участие в материалното производство като изпълнителски кадър. Стремежът към самореализация на младежите не винаги отговаря на изискванията за подготовка на специалисти в отделни отрасли на труда, социалната значимост на професията не винаги се оцenvява обективно. При тези младежи, които достигат до правилна оценка на социалния престиж на професията, тяхната обществена и икономическа значимост, както и възможност за изява на личността, намираме стабилизиране на социалната, моралната и психологическата позиция.

Един от показателите за психична готовност за труд търсим в съответствието между професионалната подготовка и плана за по-нататъшна дейност в определена област на труда. Изследванията показват, че средно 50—60% от младежите, които завършват професионално-техническо училище, избират професия, която съответствува на характера на специалната подготовка. При тях се формира определена професионална нагласа, свързана със задоволяване на интересите и изработване на перспективни линии за самореализация във и чрез професията. Това е особено характерно за тези младежи, които имат по-високо ниво на теоретическа и практическа подготовка, правилно позиционно отношение към спецификата на професионалната работа. В повечето случаи това се свързва с оценка на възможностите за продължаване на образоването, което

води до изразено задоволство от работата, повищена активност, по-голяма целенасоченост и сигурност на избора, макар и при сравнително по-рядко ориентиране в изпълнителска дейност. При друга група младежи (15–30% при различните училища) специалното профилиране, получено в училището, няма водещо значение за съдържателното определяне на професионалния план. Те не търсят област на дейност, адекватна на специалината подготовка. При трета група младежи (около 10%) професионалният план е ориентиран към област съвсем далечна на профила на специалната подготовка, като липсва психична нагласа за работа в тази област. В тези случаи интересите и способностите се изявяват в други области на дейност или не задоволява социалният статус на професията, или пък самата училищна подготовка не е достатъчно обвързана с практиката на конкретна производствена дейност. Всичко това показва как познавателната и практическата ориентировка, като компоненти на психичната готовност за труд, отразяват степента на овладяване на професионално необходимата информация за съдържанието и изискванията на даден вид труд, нивото на изработен специфичен стил на работа, степента на формиране на общотрудови качества и по-специално такива качества, които определят оптималните постижения в професията. Всичко това свързва когнитивната с поведенческата готовност за труд в определена област.

Една от главните съставки на психична готовност за труд е мотивационната сфера, която фактически е и важен регулятор на поведението. От мотивацията зависи смисълът на дейността, целепоставянето и вземането на решение за избор и по-нататъшно адаптиране в професията. Въз основа на проведените изследвания се разкрива специфична градация на водещите мотиви при младежите, насочване на младежите към трудова дейност и избор на професия, очертават се положителни тенденции, които трябва да бъдат умело използвани в процеса на реализация на личността в трудовата дейност.

В мотивационния комплекс при избора на професия в младежката възраст имат относително най-голямо значение тези съображения, които носят личностен и социално-етичен характер. Водеща роля има оценката на младежа за реализация на личността чрез задоволяване на интересите и изява на способностите. На второ място се изразява желанието във и чрез професията да се развиват такива качества, които ще осигурят личното усъвършенствуване и високи професионални постижения. На трето място се поставят съображения, отнасящи се до възможността младежът чрез професията си да бъде полезен на другите и на обществото.

Характерно е също, че доминиращата мотивация е насочена главно към съдържателната и действената страна на труда и на тази основа се изработка най-често психичната нагласа за оценъчно отношение към даден вид труд. Ориентировката към различни области на съвременната техника се мотивира главно с интереса на младежка, а също и с оценката на перспективите, които работата разкрива в тази област. Тук тясно се преплита личностната с обществената значимост на професията. По-висшият тип мотивировка с личностна и обществена оценка на значимостта на професията води обикновено до такава установка, която стимулира към системна работа върху себе си и подчертан стремеж към реализация на личността в определена област на дейност.

Прави впечатление фактът, че материалният статус на професията в младежката възраст все още не заема водещо място в мотивационния комплекс, определящ избирателното отношение към бъдещата, проектираната професия. Материалните потребности се осъзнават като значими компоненти заедно с други мотиви, засягащи съдържателната и действената страна, личностната и обществената страна на труда.

Структурата на мотивацията се изменя при младежите, които вече имат специална професионално-техническа подготовка, особено в областта на съвременната техника. Осъзнава се по-ясно обществено-икономическата значимост на професията и оттук бъдещите професионални възможности. На тази основа придобива мотивираща функция познавателната и практическата ориентировка в областта на съвременната техника. Осъзнава се също възможността за формиране на специфични качества, значими за достигане до високи постижения в професията, професионалните перспективи за приложение на получените знания и умения, осъзнава се по-пълно взаимовръзката между обективния престиж на професията и личностните мотиви. Степента на осъзнаване на обществено-икономическата значимост на професията води до по-голямо стабилизиране на социалната, моралната и трудовата позиция на младежа. Самият социален статус на професията от субективна гледна точка сравнително по-често се определя от сложни оценъчни отношения, от сложен мотивационен комплекс.

Психичната готовност за труд се определя и от нивото на претенции на младежа. То намира израз главно в целенасочеността и устойчивостта, самоутвърждаването и оценката на собствените възможности, търсене на пътища и средства за самореализация на личността в трудовата дейност. Това е свързано с оценка на очакваните постижения, изработените перспективни линии на изява, утвърждаване и намиране признание в обществото. Към това трябва да прибавим, че ценностната ориентация на младежа определя съществени страни в психичната готовност за труд и същевременно е значим социално-психологически регулатор на поведението. Всичко това характеризира позиционното отношение при трудово-профессионалното самоопределение на младежа.

Резултатите от изследванията въз възрастова динамика и различни нива на образователна подготовка показват, че психичната готовност за труд се изработка в процеса на формиране на личността. Изборът на трудово-профессионална област и адаптацията към нея зависят от създадената работна установка, която се определя от възпитателното въздействие, самовъзпитанието, жизнения опит, индивидуалните особености, личностното позиционно отношение, по-специално социалистическото отношение към труда и обществените изисквания. На тази основа се формират трудово значими качества, трудово-профессионален мироглед, убеденост за обществената значимост на труда и възможностите за създаване на материални и духовни ценности.

Проблемът за реализация на личността в професионалната дейност се свързва и с важни моменти в процеса на самовъзпитанието. В случая особено значение има характерният за този възрастов период стремеж за определяне на перспективните линии за по-нататъшно развитие и утвърждаване на личността в труда и професията, стремеж да се ориентира към благоприятни условия за изява и същевременно стремеж към

саморегулиране на поведението съобразно с обществените изисквания. Тези възрастови особености могат умело да се използват при формиране на психична готовност за труд у младежите. Психичната и социалната зрялост на младежа са важни предпоставки за вземане на решение за избор на професия. Решението зависи от степента на устойчивост и диференциране на интересите и способностите, от това доколко младежът навлиза и присвоява културния и социален опит, доколко личностната насоченост се обвързва с обществените изисквания. Това отразява важни страни във формиране на личността в развитото социалистическо общество и същевременно е предпоставка за изграждане на психичната готовност за труд.

Всичко това поставя пред младежта, семейството, училището и обществото специфични цели и задачи, които произтичат от изискванията на зрялото социалистическо общество за психична подготовка на младите кадри да участват в материалния и духовния живот на страната. Необходима е по-голяма целенасоченост, планомерност и организираност за съществяване на единство между индивидуалната трудово-профессионална насоченост на младежа, изразена в професионалните стремежи и реализираната трудова активност съобразно с обществено значимите изисквания към кадровия потенциал, особено по отношение на ефективното вграждане в стопанския и обществения живот.

PSYCHIC READINESS OF A YOUNG PERSON FOR LABOUR

Z. Ivanova

The psychic readiness for labour activity reflects the dynamic characteristics of personality, the various relations between personality and activity, the complex interrelation between the requirements of social environment, objective living conditions and individual understanding. The psychological analysis of the readiness for labour activity reveals the basic aspects of the integral characteristics of personality in the process of its realization in labour and professional activity.

The results from the investigation carried out are basis for a structural and functional analysis of the psychic readiness for participation in labour activity. The objectives and tasks of stable importance and active character play a significant part in the orientation and participation in a certain field of labour activity. Some typical moments with young people reflecting different levels of selective attitude and decision for choice of profession are pointed out. This shows to what extent interests are directed towards a cognitive, emotional, social and practical assessment of the activity. One of the basic components of psychic readiness for labour activity is the motivation sphere. The dominant motivation is directed towards the contents and active aspect of labour. Psychic readiness for labour is determined by the level of pretension of personality. The value orientation also gives a certain characteristics of the readiness for labour and, at the same time, appears as an important social and psychological regulator of behaviour. The cognitive and practical orientation are also components

of psychic readiness for labour. They reflect the mastering of the professionally necessary information about the contents of labour, for the formation of such qualities and abilities that define the optimum achievements in a given field as well as the formation of a certain style of work. The emotional attitude on which the assessment of attraction, degree of satisfaction and creative impulse depend is also included in the structure of psychic readiness for labour activity.

АКТУАЛНИ ПРОБЛЕМИ НА ПСИХОЛОГИЯТА НА УПРАВЛЕНИЕТО

Ф. ГЕНОВ

Потребностите на социалната практика обусловиха създаването и развитието на един нов клон от психологическите науки — психологията на управлението. Началото на организирана дейност за нейното развитие у нас се сложи през 1970 г., когато в рамките на Академията за обществени науки и социално управление при ЦК на БКП се изгради специализирано научно-учебно звено и се включи като учебна дисциплина в подготовката на кадри за социално управление.

Психологията на управлението има за предмет особеностите на психическите процеси и явления, психологическата характеристика на дейността и качествата на личността на ръководителя и ръководените в системата на социалното управление.

Теоретичните и емпиричните изследвания показваха, че трудът на ръководителя съчетава особеностите на труда на специалиста, организатора, научния работник, педагога и политическия деец. Този комплексен характер на труда на ръководителя определя и комплексния вид на неговата професия.

Върху основата на емпирични изследвания (с помощта на методите за наблюдения и регистрация на дейността; наблюдение и регистрация на психическите прояви; на метода на експертните оценки; на метода на независимите характеристики; на анкетата; на интервюто, беседата; на изучаването на резултатите от дейността; проучването на документи; на лабораторни изследвания и др.) е направена психологическа характеристика на дейността на някои ръководители в държавни, стопански и обществени организации (бригадири, майстори, началник на цехове и директори в промишлени предприятия; директори в търговски предприятия; председатели на общински народни съвети; секретари на общински комитети на БКП; секретари на общински комитети на ДКМС; председатели на заводски профкомитети; председатели на общински комитети на Отечествения фронт). Разкрити са някои особености при двигателните реакции; интензивността на вниманието, равновесната усетливост и емоционалната устойчивост у ръководителите в сравнение с останалото население. Установени са структурата и подструктурите на необходимите им качества в етапа на изграждане на развитото социалистическо общество (3).

Теоретическите и емпиричните изследвания показват, че структурата на качествата на ръководителя се определя от структурата на ръковод

ната дейност в зависимост от отрасъла, в който работи ръководителят. Тя е една при секретаря на общинския комитет на БКП, друга при директора на промишлено предприятие и трета при председателя на общинския народен съвет. Затова и структурата на техните качества е различна. Тя се определя и от структурата на дейността на съответния ръководител за даден отрасъл в зависимост от равнището на ръководната длъжност (бригадир, майстор, началник на цех и директор).

Структурата на качествата на ръководителя се определя в зависимост от етапа на социално-икономическото развитие на страната. Условията на революционната борба предявяваха едни изисквания, укрепването на народната власт и някои други, строителството на социалистическото общество добавя трети и т. н.

Структурата на качествата на ръководителя на един и същ вид предприятие или друг вид организация се определя и от вида обществено-политически строй, в който се намират. Различието в целите на управлението при капитализма и социализма детерминира и различието в структурата на качествата на съответните ръководители.

Направен е опит да се изяснят някои психологически проблеми при внедряването на АСУ в промишлените предприятия. Разработена е класификация на психическите бариери при тяхното внедряване и са посочени пътищата за преодоляването им.

Особено внимание се отделя на изследването на трудовите колективи и особеностите на личността на социалистическия труженик, като обект и субект на социалното управление. На основата на масови емпирични изследвания е направен опит да се разкрие същността на психическия климат, като психически феномен, неговата структура, показатели, по които трябва да се оценява, и факторите, които го детерминират. Разработени са основни положения за управлението на психическия климат в трудовия колектив и сега се експериментират системи за неговото управление, с оглед да се повиши социалистическата социална активност (группова и обществена) на личността (4). Няколко курсисти от Академията за обществени науки и социално управление подготвиха дипломни проекти по този проблем.

Направен е опит да се установи оптималната структура от качества на личността на социалистическия труженик, с оглед оптималната му активност при изпълнение на неговите основни социални функции (трудова, обществено-политическа, възпроизводствена, комуникативна).

Появиха се първите разработки във връзка и с психологическите аспекти на управлението на идеологическата дейност в областта на средствата за масова информация, в системата на политическата просвета и съвременната идеологическа борба между имперализма и социализма.

Единадесетият конгрес на Българската комунистическа партия и Юлският пленум на ЦК на БКП (1976) определиха като стратегически лозунг на седмата петилетка — по-висока ефективност и по-добро качество. Изпълнението на тази задача е невъзможно без повишаване ролята на субективния фактор и преди всичко на човека, ръководител и изпълнител. „Не бива никога да се забравя — заяви др. Тодор Живков на XI конгрес на БКП, — че главното в социалното управление е и ще бъде управлението на хората и на трудовите колективи“ (стр. 68—2). Това обуславя и голямото значение на психологическите проблеми за повиша-

ване ефективността на социалното управление за по-успешно изпълнение на стратегическата задача на седмата пети летка. За да може психологията на управлението да отговори на новите по-високи изисквания, научните работници следва да насочат своето внимание предимно в следните направления.

1. Изследване и разкриване особеностите на различните психологически механизми, които се използват в управлението и в частност в работата с хората и техните колективи за повишаване на трудовата и обществено-политическата им активност, за постигане на по-висока производителност на труда и производството на по-високачествена продукция или извършване на по-високачествени услуги. Необходимо е да се разкрие действието на тези механизми сред различните видове социални групи и трудови колективи, за да се отчита спецификата както на психологическите особености на тези групи и колективи, така и спецификата на действието на тези механизми в процеса на управление.

Ние все още нямаме разработена система от психологически механизми, които се използват и трябва да се използват за повишаване ефективността в ръководната дейност. Недостатъчно внимание се обръща на такива механизми като: ролята на образца, на примера, механизма на доверието, на уважението, на обществената изява, на обществената оценка и т. н. Практиката изпреварва теорията и чака своето теоретическо осветление.

2. Централният комитет на нашата партия обръща внимание на изоставането на субективния фактор от съществуващите обективни условия за изграждане на социалистическото общество. На преден план се поставят въпросите за усъвършенстване на планирането, за подобряване на социалистическата организация на труда и за тяхното обвързване с начин на заплащане. Особено внимание се отделя на бригадната организация на труда, по метода на съветския строител Н. Злобин. На тази основа възникват нови психологически проблеми, свързани с преодоляване на психическите бариери за въвеждане на новото, за издигане ролята на трудовия колектив в бригадата, за подобряване психическия климат в бригадата, за повишаване ролята на колектива в регулиране на взаимоотношенията, в разпределението на задачите, в усъвършенстване начина на заплащането — с една дума, за издигане на по-висока степен социалистическия колективизъм и демократизъм. Бригадният колектив трябва да стане прицелна точка на социалните психологи и психологозите на управлението.

3. Юлският пленум на ЦК на БКП (1976) постави конкретната задача да се разкрие диалектическата връзка между потребностите на тружениците, степента на тяхната удовлетвореност и степента на трудовата и обществената им активност. Това следва да се извърши както за отделни отрасли, така и за отделни предприятия, за да се използва оптималното действие на механизма на потребностите, за стимулиране на човешката активност, за изпълнение на основните социални функции от социалистическия труженик. Необходимо е да се разработят специфични методики и инструментариуми за изследването степента на удовлетвореност и връзката ѝ със степента на социалната активност на тружениците от различните социални групи.

4. Единадесетият конгрес, както и Юлският пленум (1976) изискват да се повиши ефективността на ръководството. Изпълнението на тази задача

е най-тясно свързано и с по-нататъшното цялостно прилагане на ленинския стил на ръководство. Разкриването на психологическите аспекти, както и на психологическите механизми, които действуват при прилагане или неприлагане на ленинския стил на ръководство е важна задача пред психологията на управлението. Тя трябва да съдействува не само за по-нататъшното разбиране, развитие и използване на чертите на ленинския стил на ръководство, но и за разкриване на специфичните психологически механизми, които съществуват управленическите механизми при приложението на ленинския стил на ръководство.

5. Една от най-важните и съществени черти на управлението при социализма е развитието на инициативата на трудещите се и нейното управление. Пред психологите възникват много проблеми не само за същността на инициативата, а и за разкриване причините за непроявление на инициатива, за разкриване връзките между дисциплина и инициатива, между инициатива и отговорност, между инициатива и свобода на действие, между инициатива и застраховка, отношенията към инициативните, критика и самокритика и др. Ние сме в дълг и по тези проблеми на социалната практика. Изучаването на отделните психологически аспекти на съревнованието разкрива само някои страни на психологическите проблеми, свързани с проявление и формиране на инициативата.

6. В етапа на изграждане на развитото социалистическо общество нараства ролята на Комunistическата партия, като политически ръководител и организатор на трудещите се в изграждането му. Това налага да се повиши ролята на отделния комунист, като политически ръководител и организатор на безпартийните. Разкриването на структурата на качествата на комуниста, установявачето на степента на тяхното развитие, както и посочването на пътищата за формирането им, за да изпълни политическите, организаторските и авангардните си функции, е важна задача пред психологията на управлението.

За нейното решаване е разработена специална методика. Проведено е изследване на територията на един окръжен център с 1500 комунисти и 1500 безпартийни. Получените данни дават възможност да се оцени общото и различното в качествата на комунистите и безпартийните и доколко те са в състояние да изпълняват и доколко изпълняват своите ръководни и авангардни функции. Тази методика се използва за други изследвания, с оглед разработване проекти за подобряване дейността на партийните организации във възпитанието на комунистите и повишаване тяхната авангардна роля в решаване на стратегическите задачи на петилетката — ефективност и качество.

7. Повишаването на авангардната роля на комунистите, както и повишаването на ролята на Комunistическата партия ще е възможно без повишаване ролята на първичните партийни организации, като ръководно политическо ядро на трудовия колектив. Пред психологията на управлението стои задачата да направи психологическа характеристика на ППО, да разкрие специфичните действия на психологическите механизми при изпълнение на основните ѝ функции за различни отрасли или при различни социални групи.

Разработена е специална методика за изследване социално-психологическите особености на първичната партийна организация. В момента се провеждат изследвания и се подготвят проекти за издигане ролята на

ППО като ръководно политическо ядро на трудовия колектив.

8. За повишаване ефективността и качеството, за по-нататъшно развитие на социалистическия начин на живот е необходимо да се формира социалистически психически климат в различните колективи. Проблемите за оценка на психическия климат, за регулиране на факторите при неговото формиране, за управление на този психически феномен изискват да се продължават изследванията, за да се установят необходимите методики и инструментариум за използване в практиката.

9. Успешното претворяване в живо дело на преднаучертанията на XI конгрес на БКП и юлските изисквания е обусловено в най-голяма степен от степента на социалистическата съзнателност на трудаещите се. Тя от своя страна се определя от ефективността на идеологическата дейност на партията и другите обществени и държавни организации. Психологическите механизми имат важно значение за повишаване ефективността на ръководството и управлението на идеологическия процес. Разкриването на същността на тези механизми и установяването на особеностите на тяхното действие при различните форми и средства на идеологическата работа трябва да са обект на изследване и разработване от научните работници в областта на психологията на управлението и социалната психология.

Не по-малко значение имат и поради това е необходимо да се разкрият психологическите аспекти на ръководството на съвременната идеологическа борба между капитализма и социализма.

Постигнатите резултати в развитието на психологията на управлението са обусловени от следните обективни условия, които имат значение на закони за нейното развитие:

1. Проблемите за изследване и разработване произтичат от материалите на конгресите на БКП и пленумите на нейния Централен комитет, от нуждите на отделните обществени, държавни и стопански организации както с национално, така и с местно значение. На XXV конгрес на КПСС Л. И. Брежнев каза: „Очевидно е, че задачите, които стоят пред нашата обществена наука, могат да бъдат решени само при най-тясната ѝ връзка с живота. Схоластичното теоретизиране може само да спъва нашето движение напред. Само връзката с практиката може да повиши ефективността на науката, а днес това е един от централните проблеми“ (1, стр. 102). Актуалността и практическата потребност на изследваните проблеми обусловиха кооперирането на усилията на научните работници с тези на съответните организации или ведомства. Това даде възможност да се провеждат десетки крупни и стотици по-малки емпирични изследвания. Получените резултати и направените теоретически и практически изводи обикновено се обсъждат на научно-практическа конференция, на пленуми или в бюрата на съответните ръководства. На тази основа са приемани решения за използване психологическите механизми и фактори за повишаване ефективността в управлението на изследваните процеси или социални явления.

Изследването на нашата социална действителност определи психологията на управлението в НРБ като приложна наука още в началото на нейното създаване.

2. При разработката на проблемите са използвани теоретическото богатство и опитът на съветската психологическа наука. Установените

контакти и сътрудничество с Института по психология към Академията на науките в СССР, както и с други институти или отделни научни работници дават възможност за по-непосредствени контакти, за обмяна на мнения и опит. Използвани са и постиженията и опитът на психологите и в другите страни.

3. Разработката на проблемите на психологията на управлението е извършвана върху основата на марксистко-ленинската методология и на богатото наследство на идеи и постановки на класиците на марксизъм-ленинизма.

4. При определяне на актуалните проблеми на психологията на управлението, а така също и при тяхната разработка се използват теоретическото богатство и практическите указания, съдържащи се в документите на КПСС и особено в трудовете на Л. И. Брежнев.

5. Както при определяне проблемите за изследване, така и при тяхната разработка са вземани предвид проблемите, които стоят пред социалното управление в етапа на изграждане развитото социалистическо общество. Ползвани са разработките за усъвършенствуване системата за социално управление, като цяло и в отделни отрасли, на ЦК на БКП и особено докладите и речите на др. Тодор Живков, в които се съдържат не само важни теоретически изводи, постановки и идеи за усъвършенствуване на социалното управление, но и за отчитане психологическите особености на хората и методите на работа с тях.

6. За изследване проблемите на психологията на управлението са привлечени курсисти от АОНСУ, както и други дейци от практиката. Това дава възможност да се проучи по-широк кръг от проблеми за въпроизяване на практическите работници с научни методи за изследване, за по-широко прилагане на научния подход в управлението, за по-тясно обвързване на науката с практиката, за по-активно привличане на практическите работници в разработването на теоретическите проблеми на обществените науки.

7. При изследването на социално-психическите процеси и явления е приложен комплексният подход. Много важно е обвързването на особеностите на протичането и действието на тези явления и процеси с трудовата и обществено-политическата активност на тружениците и преди всичко с резултатите на тяхната дейност.

8. При разработването на проблемите на психологията на управлението са ползвани постиженията на общата психология и другите клонове на психологическата наука както у нас, така и в света.

9. Както за установяването на психологическите проблеми на управлението, така и за тяхната разработка от голямо значение се оказва ползването на постиженията на другите науки за управление, като: кибернетика, организация и технология на управлението, партийно строителство, социология и педагогика на управлението, научна организация на труда и др.

1. Брежнев, Л. — Отчетен доклад на Централния комитет на КСС пред ХХV конгрес, Партизdat, С., 1976. 2. Живков, Т. — Отчет на Централния комитет на БКП за периода между Десетия и Еднадесетия конгрес и предстоящите задачи, Партизdat, С., 1976. 3. Генов, Ф. — Психологически аспекти на управлението, Партизdat, С., 1974. 4. Генов, Ф. — Психическният климат в трудовия колектив, Профизdat, С., 1977 г.

CONTEMPORARY PROBLEMS OF MANAGEMENT

ECOLOGY

Ph. Genov

The author deals with the foundation and development of a new branch of psychological sciences in the People's Republic of Bulgaria—the psychology of management. Its object of study are the peculiarities of psychological processes and phenomena, the psychological characteristics of the personality activities and qualities of the manager and the managed in the system of social management. The paramount importance of psychology in fulfillment of the tasks put by the 11th Congress of the Bulgarian Communist Party is underlined. The aims towards which psychologists from the field of social management should direct their activities to meet the new and higher requirements are also pointed out.

ОБЩА И СОЦИАЛНА ПСИХОЛОГИЯ

ФОРМИРАНЕ НА ОБРАЗ ЗА СЕБЕ СИ

ИВ. ДИМИТРОВ

На съвременното равнище от развитието на обществото значително нараства значението на субекта и субективния фактор във всички сфери на неговите прояви, което се съпровожда с усложняване и интензифициране на вътрешната активност на самия субект на дейността и поведението. В комплекса от фактори, детерминиращи тази вътрешна активност, съществено място заема това, в каква степен човек познава себе си, как той се оценява, как се отнася към себе си, т. е. какъв образ си е изградил за себе си. На тези различни, но взаимосвързани страни на самосъзнанието в последно време започна да се отделя все по-голямо внимание. Острата и актуалност те придобиха не само сред психологите, но и сред представителите на най-различни научни области, които изучават човека. Този повишен интерес към въпросите на самосъзнанието може да се обясни преди всичко с голямото им теоретическо и практическо значение. Естествено е, че всяка една от тези научни области се абстрагира от онези страни и механизми на този процес, които са несъществени от гледна точка на нейния предмет и не могат да бъдат изучени с присъщите ѝ методи на анализ. От гледна точка на психологията теоретическото значение може да се види в това, че изучаването на процесите на самопознание служи за разкриващо връзката между дейността и съзнанието, а така също и на активната роля на последното в регуляцията на дейността и поведението на човека. Знанието на етапите и механизмите на самопознанието има също така и първостепенно практическо значение, тъй като разкрива възможности да се набележат рационални средства за реалистично възприемане на самия себе си, максимално използвайки възможностите на всеки възрастов стадий. По такъв начин субектът може да бъде въвлечен в този процес и да бъдат избягнати сериозните проблеми, които често се пораждат от нереалистичния образ за себе си или от ощетяването на самостоятелността и активността на индивида.

Например съществената разлика между образа за себе си и онази „цена“, която дават на човека другите хора, нарушава сериозно процеса на неговата социална адаптация. Налице са обикновено две тенденции. Първата се характеризира с повищена самооценка и такова аспирационно равнище, които не получават необходимото признание. Това положение създава условия за известно отчуждаване на субекта от ценностите и нормите на съционалната група и го тласка да търси друга група и начин на живот, които осигуряват удовлетворяването на тези претенции. Не по-малко опасни (ако не и повече) са случаите, когато у индивида е налице понижена самооценка и понижено самоуважение. В подобни ситуации човек понижава изискванията към себе си, не реализира наличните си възможности, губи стимулите си за определена дейност и в

крайна сметка достига до своеобразна психическа атрофия. Нещо повече, в такива случаи човек не вижда своята ценност и необходимост, стига до крайно неуважение на самия себе си, което се явява благоприятна почва за неуважение и на другите.

Явно е, че наличието на посоченото по-горе положение създава условия, които затрудняват общуването на дадения индивид с членовете на колектива, техните междуличностни отношения, а така също отрицателно се отразява върху социално-психическия климат в колектива. Става ясно, че именно несъмненото теоретическо значение и големите възможности за приближаване към социалната практика привличат към тези проблеми вниманието и интереса на представителите на различни научни области. И ето защо ние не можем да не се съгласим с А. Н. Леонтиев, който пише, че самосъзнанието е проблем „от голямо жизнено значение, венчаващ психологията на личността“, но и с това, че той си „остава в психологията нерешен“ и принадлежи към онези проблеми, които продължават „да се изпълзват от научно-психологически анализ“ (1, 228—230).

Въвеждането на даден термин в научно изследване изисква разкриване на неговото значение. Въпреки определения „шаблон“, който се налага от това изискване, ние кратко ще се спрем на понятието „образ за себе си“.

Дълго време проблемът за образа изобщо се трактуваше в руслото на субективно-идеалистическата философия и психология, според които образът се разглеждаше като някакво фиксирано „състояние“ или „структура“. Той се характеризираше като самостоятелна субстанция, съществуваща вън и независимо от непосредствената дейност на субекта. Подобно разбиране на образа най-силно се отрази и, което е особено важно да подчертаем тук, най-дълго се задържа в трактовката на образа за себе си. Логиката на едно такова схващане води до мистифициране на образа за себе си, за разкриване природата на който е способна едва ли не само интроспекцията. Ако приемем положението, че образът за себе си е субстанционалност, независеща от дейността на индивида затворена монада, то става неясно как и благодарение на какво той (образът) придобива способността да детермина и регулира неговата дейност и поведение. Именно невъзможността да отговори на този въпрос прави гореизложената трактовка на образа неприемлива и задължава да се търси друга теоретическа основа. Последната ние намираме в трудовете на К. Маркс. Според него образът като идеално отражение „не е нищо друго освен материалното, което е пренесено в главата на човека и преобразувано в нея“ (К. Маркс. Капитал, т. I, М., 1955, стр. 19). От това универсално определение на Маркс трябва да се изхожда при опитите да се разкрие същността на образа за себе си. Като отрича субстанционалността на образа за себе си, диалектико-материалистическото разбиране подчертава, че „той се ражда и съществува не „в главата“, а с помощта на главата в реалната предметна дейност на човека“ (2,221).

На какво ни задължава тази теоретическа основа в търсенето на съдържанието и формите на съществуване на образа за себе се, в търсенето на процеса и механизмите на неговото изграждане в онтогенеза?

В най-общ вид това изисква образът да се разглежда не сам по себе си отвлечено и независимо от онзи реален контекст, в който той реално възниква, съществува и функционира, а във връзка с него като

елемент от по-широка система и да се извеждат неговите свойства и функции от изискванията на включващата го цялостност. Такъв реален контекст, такава реална цялостност е дейността на човека в обкръжаващия го предметен и социален свят. От казаното следва, че образът за себе си подлежи на системо-структурен анализ, който е призван, първо, да разкрие от какви компоненти той се изгражда; второ, да установи функциите, които образът за себе си изпълнява в дейността и поведението на човека и, накрая, да разкрие закономерностите на неговото изграждане в онтогенеза на човека. Сложността на това психическо образуващие изисква обединяването на три подхода: системно-структурния, функционалния и генетичния.

Необходимостта от образа за себе си не е първоначална даденост на субекта непосредствено след раждането, а се появява на определен, във всеки случай сложен, повратен етап от развитието на дейността на самия индивид. Онтогенетически подобна необходимост, според нас, възниква едва тогава, когато индивидът преминава към съвършено нов тип дейност, която Л. С. Виготски охарактеризира като „творческа дейност“, имайки предвид, че във всички-видове дейност на индивида възникват „съвършено своеобразни отношения на мисълта към действието, именно възможност да се въплъти замисълът, възможност да се върви от мисълта към ситуацията, а не от ситуацията към мисълта“ (3, 432—433). Този преход, този прелом се осъществява на границата на ранното и предучилищно детство, когато детето започва на основата на порасналите му възможности да преминава към дейност, „възпроизвеждаща“ живота и дейността на възрастните хора, т. е. към „продуктивна“ дейност. Може да се предположи, че преходът на детето от дейност, съвместна с възрастния, към дейност, в която последният се явява образец за подражание, към дейност по-сложна и самостоятелна, имаща за резултат адекватното осъществяване на взетата върху себе си роля, ражда необходимостта от образа за самия себе си, т. е. необходимостта от познаването на своите умения, знания и качества. Именно тук, в условията на новата дейност индивидът е длъжен да се „съизмерва“ със ситуацията, със стоящата пред него задача, за да може успешно и адекватно да действува в тези сложни и изменили се вече условия.

На този възрастов етап се извършва изменение в самата форма на отражение на реалността — възниква рефлексия от субекта на своята дейност, на самия себе си и макар че се намира в своя зачатъчен вид, тя е принципно важна, тъй като в ролята на регулатор на дейността и поведението на индивида започва постепенно да встъпва нов фактор — образът за себе си. Следователно именно на този нов тип, на този нов строеж на дейността отговаря необходимостта от отразяване на своето „Аз“, така че строежът на тази нова форма на съзнанието — самосъзнанието — закономерно е свързан със строежа на дейността.

Стигаме до извода, че обяснението на природата на образа за себе си лежи в онези особености на дейността, които създават неговата необходимост: в нейния предметен, продуктивен характер, в нейната относителна самостоятелност. Имайки за основа този извод, ние предполагаме, че първоначално образът за себе си се явява продукт на дейността на детето в предметния свят и именно в тази дейност се осъществява и познанието на себе си със своите умения и знания, със своите въз-

можности. По такъв начин в процеса на познаване на самия себе си индивидът се открива не в интроспекцията, а се отразява опосредствувано, т. е. намира своето „Аз“ там, където то реално съществува — „вън от самия него“, в продуктите на своята дейност. И тук извличаме един от търсените отговори — формата на съществуване на образа за себе си, неговото „битие“ е преди всичко водещата дейност на индивида на всеки възрастов етап. Това ни дава основание да твърдим, че водещата дейност е един от основните източници на образа за самия себе си. Оттук следва, че на всеки възрастов етап в образа за себе си са представени преимуществено онези негови страни, свойства и отношения, които са необходими на водещата дейност и се проявяват в нея.

Макар и много важен източник на образа за себе си, водещата дейност е недостатъчна за изграждането на това сложно образуване и проследяването на измененията само по линията „субект—обект“ не ще доведат до необходимата пълнота. Социалното битие на индивида, процесът на неговото превръщане в „обществен човек“ не се изчерпва с неговата индивидуална практика по отношение на предметния свят, т. е. по линията „субект—обект“. Основната, определящата характеристика на общественото същество е характерът на отношенията му към другите, което се проявява най-вече в процеса на общуване с тях. И затова ние считаме за необходимо да се въведе общуването на индивида с другите в качеството на втори основен източник за формирането на образа за себе си. Потвърждение на това е основното марксистко положение, че „човек отначало се гледа като в огледало в другия човек. Само отнасяки се към человека Павел като към себеподобен, човекът Петър започва да се отнася към самия себе си като към човек“ (К. Маркс).

Какво разбираме под понятието „общуване“? Общуването ние схващаме като процес на взаимодействие между хората, който е насочен към съгласуване и обединяване на техните усилия с цел да се постигне общ резултат. При това понятието „общуване“ е иерархично на понятието „съвместна дейност“ на хората — общуването обикновено е една от страните на тази дейност. За него са специфични две особености: първо, то има за предмет друг човек и второ, в процеса на общуване в него са активни и двамата участници. Изложеното схващане на понятието „общуване“ подчертава своеобразието на този процес като особен вид човешка дейност, в хода на която субектът, явявайки се носител на активност, предполага наличието на подобна в своя партньор. Без да обявяваме общуването за демиург на човешкото в детето, ще подчертаем, че то притежава изключително големи възможности за формирането на образа за себе си. Това може да се обясни с факта, че партньорът на детето по общуване е жив носител на социалния опит, образец за подражание и еталон за сравнение, т. е. „мярка“ за адекватност на действията на индивида на приетите в дадената група изисквания, норми и ценности.

Като подчертаваме огромното значение на общуването за формирането на образа за себе си, ни най-малко не трябва да се абсолютизира тази негова роля и да се изпада в противоположната едностраничност. Напротив, считаме, че за да разберем истинските механизми на изграждане на образа за себе си, тези два източника — водещата дейност и общуването — трябва да се вземат в тяхното диалектическо единство.

Действително общуването е условие за всички други видове дейност на детето като обществено същество и благодарение на него е възможно преминаването към нов тип дейност, т. е. отначало в общуването с възрастния детето прави и усвоява основа, което после ляга в основата на неговата самостоятелна дейност. С други думи, самата водеща дейност може да има само такъв строеж, какъвто се създава от конкретните социални условия на съществуване на детето и от пораждалите от тях отношения, от неговото съществуване.

Следователно, конкретизирайки и допълвайки по-рано полученият отговор, считаме, че би било по-правилно, ако кажем, че образът за себе си съществува не само във формата на водещата дейност на индивида, но и във формата на общуването му с другите хора, така че на всеки възрастов етап от развитието източниците на развитието на формирането на образа за себе си са „водещата дейност“ и „доминиращата форма“ на общуване. Оттук следва изводът, че именно изменението на строежа на водещата дейност и общуването на всеки възрастов стадий поражда и особения строеж на самопознанието, продуктът на което е образът за себе си. Това трябва да определи и особения подход на изследването, особеността на неговата задача. Последната се заключава не в изобразяването на иманентното движение на образа за себе си, а в това, да се върви от анализа на явленията, характеризиращи реалния живот на индивида, неговото реално взаимодействие със света, към развитието на обрата за себе си. Направеният анализ ни убеждава, че развитието на самопознанието и формирането на образа за себе си не прави изключение от основния закон за психическото развитие, който бе формулиран от Л. С. Виготски. Той пише, че „всяка функция в културното развитие на детето се появява на сцената два пъти, в два плана: отначало в социален, а след това в психологически, отначало между хората като категория интерпсихическа, а след това в детето като категория интрапсихическа“ (4, 197—198). Така че генетически зад образа за себе си стоят реалната, водещата дейност на индивида и неговото общуване с тях. Експериментално-генетичното изследване на образа за себе си предполага и задължава проникване във връзката, която съществува между интериндивидуалната структура на социалните отношения на индивида и интрайндивидуалната структура на образа за себе си. Отсъствието именно на такива външни интериндивидуални структури влече след себе си отсъствието и на интрайндивидуалните структури или наличието на неадекватни такива. И затова нашата хипотеза се заключава в това, че за да може човек правилно да осъзнае себе си в едно или друго качество е необходимо това качество да стане съдържание на общуването му с другите и че на всеки възрастов етап можем да открием съответствие между това, какво и как индивидът отразява в себе си и равнището на неговата дейност и общуване. Към това трябва да добавим, че онова съдържание, което индивидът отразява в себе си, на всеки възрастов стадий се детерминира от водещата дейност, а как ще бъде това съдържание отразено е в зависимост от общуването на индивида с другите.

В тази работа понятието „образ“ се употребява не в тесния, специалния, а в по-широк смисъл: към него се отнасят всички видове чувствено отражение, а така също и абстрактното мислене. Образите се различават по своето равнище и по характера на отражението — те могат да бъдат

на равнище усещане, възприятие, представа и мисъл. С развитието на индивида, с усложняването на неговия живот и дейност образът за себе си се изменя по редица параметри: по степен на пълнота и дълбочина на проникване в себе си, по степен на обобщеност и осъзнаност, по степен на разгърнатост и вербализираност, а така също по източника на своя произход, по способа на формиране и функциониране. Особено трябва да се подчертава, че в съзнанието на индивида образът за себе си може да съществува на различни равнища на ясност, което е изключително важно от гледна точка преди всичко на неговата основна функция, т. е. тези равнища могат да имат различен достъп до регулацията на дейността и поведението на индивида — възможностите в това отношение са повече в онова равнище, което се намира в полето на по-голяма ясност. Така че изменението на образа за себе си се извършва не само хоризонтално, но и вертикално.

Въпросът за функциите на образа за себе си от гледна точка на експерименталното изследване е много важен. Какви преимущества дава наличието на образа? Какво той внася в реалното поведение и дейност? Нали цялата същност се заключава в това — да се покаже процесът на възникване и развитие на отражението от индивида на самия себе си, което се извърши в хода на неговата дейност и общуване с другите и което, опосредствувайки ги, изпълнява в тях ролята на активен регулатор. Като цяло психолозите, след И. М. Сеченов, единакво определят основната функция на образа. А. В. Запорожец (1960) я вижда в подготовката на „изпреварващ“ процес. Според С. Л. Рубинштайн (1959) благодарение на образа хората привеждат дейността си в съответствие с обективните изисквания. Други автори (В. В. Давидов (1972), П. Я Галперин (1976) считат, че образът служи като средство за „планиране на бъдещите действия“. Говорейки за това, че образът в ролята си на „идеална мярка“ дава възможност на индивида да установи в каква степен неговите възможности и способности съответствуват на изискванията на дейността, в същото време трябва да подчертаем, че образът за себе си не само адекватно регулира дейността и поведението на индивида, но и ги мотивира, т. е. подбужда към определено поведение, отговарящо на „Аз—проекта“ на индивида. По-скоро тази регулационна роля на образа се проявява в две форми: в подбуждаща и в изпълнителна. Първата определя насочеността на поведението, а втората води дейността и поведението в съответствие с възможностите на самия индивид.

Ако изходим от гореизложените съждения и от известното положение, че ориентировката на основата на образа — това означава преди всичко предварително насочване на своето поведение, то можем да наблюдим няколко преимущества, които образът внася в дейността и поведението на индивида. Първо, до началото на дейността наличието на образа за себе си поражда съпоставяне, съразмерване на изискваното с наличното, т. е. извършва се „наслагване“ на потенциално притежаваното от индивида върху актуално изискваното. Второ, образът внася в дейността целенасоченост и възможност да предвиждаме резултатите от собствените си действия във вид на цели и да планираме своите действия в съответствие с тях. Трето, симитом за наличието на образа за себе си е умението реалистично да сравняваш себе си с другите до началото на дейността. Четвърто, показателно тук може да бъде отношението на

индивида към предположителната му оценка от страна на другите. Като цяло всичко това може да се изразява в общото отношение на индивида към дейността, в характера на нейното приемане и т. н. По време на дейността образът детерминира наличието на съдържателни паузи, а така също и преживяванията на индивида по повод успехите и неуспехите и оценките, които му дават другите. Отношението към получения резултат, желанието да бъде повторена дейността и др. могат да служат за симптоми на "образа за себе си след дейността". Осъществяването на изложениите функции на образа за себе си е възможно благодарение на това, че той се намира в известно динамично равновесие — постоянно се изменя и в същото време си остава относително устойчив.

Не предизвиква възражения положението, че този образ за себе си, тази „вътрешна призма“ се изгражда още през първите години от живота на человека и по-нататък играе огромна роля във цялостното формиране на неговата личност. В процеса на своя живот човешкият индивид се развива и проявява в едно или друго качество не само за другите, но и за самия себе си. Той се възприема като субект на практическата и познавателната дейност, възприема се като личност, т. е. в своята цялостност той се проявява и възприема като „действител“, като „мислител“ и като „личност“. Тези страни са неотделими една от друга, но в отделните прояви на человека те се намират в различно съотношение, на различно равнище от своето развитие. Известно е, че тези основни характеристики не се оформят в подрастващия индивид фронтално и едновременно. Образът за тях се изгражда също така неравномерно и следователно тези страни на образа за себе си се намират в определена генетична и функционална връзка.

Въпросът за генетичния приоритет на едно или друго съдържание на образа за себе си не може да бъде поставен в абстрактен план, т. е. вън от анализа на конкретния тип дейност и общуване, които индивидът реализира. Това е така, защото образът се изгражда с помощта на определени форми на дейността и общуването, които се развиват и усъвършенстват в онтогенеза. Онова, което се проявява в опита на индивида, онова, което става предмет на оценки от страна на другите, онова, което става „стросителен“ материал в неговото взаимодействие с другите се отразява (познава) другояче (по-добре) от това, което не така основателно влиза в „строителството“ на неговите отношения и взаимодействия с другите, не се оценява от тях. Следователно процесът на отразяване на отделните органи на самия себе си не е затворен процес, а следва да се извежда от конкретния контекст на развитие на по-широките видове активност, съткоито те се определят. На всеки възрастов етап познанието на себе си се ориентира от тези по-широки видове дейност, т. е. решава задачи, които имат значение за построяването на общата, водещата дейност на индивида и именно това в значителна степен определя посоката и характера на изменението на структурата и отделните компоненти на образа за себе си.

Известно е, че всеки възрастов етап се характеризира с определен тип водеща дейност, в която и чрез която се извършват главните изменения в психиката на человека. На дадени възрастови етапи този водещ тип дейност предявява по-големи изисквания към потребностно-мотивационната сфера на человека, а на други етапи изискванията са по-големи

към операционно-техническата сфера. Различно е естествено при различните типове дейност и развитието на тези две сфери. Развитието на отражението на тези сфери в образа за себе си следва същата логика и затова на различните възрастови етапи от развитието на човека в съзнанието на индивида тези страни са представени различно. Известно е например, че през предучилищната възраст водещ тип дейност е играта, въхода на която подрастващият индивид в специално създавани от него-игрови условия възпроизвежда, „моделира“ дейността на възрастните из техните отношения. Но на различните фази от този възрастов период възпроизвежданото съдържание от живота на възрастните е различно, което предявява и различни изисквания и към познанието на себе си с оглед успешното реализиране на това съдържание. В същото време общуването на детето преимуществено с възрастните, подготвяйки прехода от една дейност към друга, преминава през няколко форми, които М. И. Лисина и нейните сътрудници (1974) определят като „ситуативно-делова“, „извънситуативно-познавателна“ и „извънситуативно-личностна“, посредством които индивидът се развива преимуществено като „деятел“, като „мыслител“ и като „личност“. Така че в съзнанието на индивида посредством всяка нова форма на общуване ще се отразяват различни негови характеристики, т. е. различни ще бъдат отразените страни в образа за себе си. По такъв начин стигаме до извода, че познанието на „значимите“, „действените“ страни в дадената форма на водеща дейност и общуване притежават генетически приоритет пред „незначимите“, „недействените“ в същата форма на водеща дейност и общуване.

Обобщавайки, ще отбележим, че изменението на познанието на себе си има за основа няколко основни условия, които само ще маркираме. Опитът да се подходи към разкриване на тези условия според нас трябва да започне с отделянето и подчертаването на всеобщата психологическа закономерност, според която целта на дейността се осъзнава по-ясно от действията, които са необходими за нейното постигане. И не случайно по-релефно осъзнават са „господствуващите“, най-активните отношения на човека, а по-смътни са по-малко обобщените, частните свойства на човека. Второто основно условие се заключава в това, че самопознанието се определя от реалните изисквания на дейността — да познаваш себе си е необходимо преди всичко, за да действуваши и да постъпваш по-адекватно и по-ефективно. И затова предмет на осъзнаване най-напред стават онези качества, които осигуряват достигането на успех в дейността и преди всичко в тази дейност, която има за нас най-голямо значение. Наличието на социална оценка е третото необходимо условие за осъзнаване на себе си. Това влияние на социалната оценка се обяснява с факта, че тя „...като че ли посочва на детето характера на неговите взаимоотношения с обкръжаващата го обществена среда и по такъв начин определя неговото емоционално благополучие и неговото поведение и отношение към самия себе си като субект на поведението“ (5, 350). Наред с посочените условия, осъзнаването на отделните свои качества зависи и от формиращата се обща насоченост на изграждащата се личност. Набелязаните условия не изчирпват онова, от което зависи осъзнаването на дадено съдържание във всеки конкретен случай.

ЛИТЕРАТУРА

1. Маркс, К. — Капиталът т. I, М., 1955.
2. Леонтьев, А. Н. — Деятельность сознание, личность. М., 1977 г.
3. Ильинков, Э. — Идеальное. Философская энциклопедия, т. 2. М., 1962.
4. Выготский, Л. С. — Избранные психологические труды, М., 1956.
5. Выготский, Л. С. — Развитие высших психологических функций, М., 1960.
6. Божович, Л. И. — Личность и ее формирование в детском возрасте. М., 1968.

THE FORMATION OF A SELF-IMAGE

I. Dimitrov

This article deals with the role and importance of self-consciousness as a factor of man's behaviour. The author underlines the necessity of forming a realistic self-image stimulating positive interrelations between people and positive social and psychic climate in the workers'groups and collectives. It is pointed out that the self-image emerges on each age level generated by the leading type of activity practised and by the dominating role of communication, both existing in a dialectic unity as generators of man's self-consciousness. The study of the nature of self-image requires a systematic and structural approach which starts not from the immanent movement of self-image but from the movement and changes of real life, of real activity and interrelation of the person towards the structure and peculiarities of self-image on each age level. The features of the self-image are characterized till the moment of the person's participation in activity, during the period of activity and after it. The conditions for being aware of oneself as a subject of practical and cognitive activities and as a personality are pointed out.

ДОСТОВЕРНОСТ И ЕФЕКТИВНОСТ НА КОМУНИКАЦИОННИЯ ИЗТОЧНИК

B. ТОПАЛОВА

Потребностите на обществената практика правят днес особено актуален проблема за научното изследване на информационните процеси и реализирането на целенасочените социални въздействия в рамките на обществената система. Доколкото формирането на човешката личност се осъществява в процеса на социалното общуване, в процеса на обмяна на социална информация, то възможностите за контролиране, прогнозиране и управление на този процес са предпоставка за реализацията на обществения възпитателен идеал. Пред обществените науки стои задачата да се разработи обща теория на социалната комуникация, съобразена с принципите и потребностите на социалистическото общество. Важно място в рамките на тази задача заема научното изследване на социално-психологическите механизми на въздействие в процесите на социалната комуникация.

В процесите както на иеноосредствената междуличностна комуникация, така и на опосредствуваната, представена в най-синтезиран вид чрез

системата на средствата за масова комуникация, се обособяват три основни, взаимосъврзани звена: източник на информацията, съобщение и реципиент или получател на информацията. Комуникационният източник (комуникатор, информатор, автор на информацията) е лицето или групата лица, които излъчват информацията, предназначена за реципиента (също лице или група лица). Източникът и реципиентът участват в комуникационния процес като изпълнители на социални роли, определящи тяхното място в конкретната социална система и като носители на определени индивидуалии, класови и социално-групови характеристики. Социалното съдържание на комуникационната ситуация влияе определящо върху характера и ефекта на психологическите взаимодействия в комуникационния процес.

Когато се поставя въпросът за ефективността на убеждаващата комуникация и по-специално за ефективността на пропагандния процес, особено значение има определянето на онези характеристики на комуникационния източник, които в най-голяма степен способствуват за реализирането на убеждаващия ефект на информацията.

Влиянието на източника на информацията върху начина, по който тя се възприема от реципиентите и въздействува върху тях, е огромно. Известно е, че един и същ информационен материал (съобщение), идентичен по форма и съдържание, може да бъде възприет различно в зависимост от това кой го назва и кой е неговият автор. Проблемът за влиянието на комуникатора върху ефективността на съобщението се отнася до ефективността на възпитателните и пропагандните въздействия и до ефекта от дейността на средствата за масова информация като най-мощно средство за осъществяване на идеологическите процеси в съвременното общество. В редица партийни документи през последните няколко години (1, 2) се подчертава повишенната взискателност не само към дейността на институтите като цяло, но и към лицата, които осъществяват възпитателните и пропагандни дейности. Основните теоретични положения, които третират този проблем, са разработени в СССР и у нас предимно в литературата по въпросите на партийната пропаганда и агитация (3). Макар и по описателен начин, формулирани са основни изисквания към личността на пропагандиста и агитатора съобразно функцията му на убеждаващо лице. Заедно с по вишаването на интереса към социално-психологическите механизми на информационното въздействие в марксическата социална психология се появиха и експериментални изследвания върху ролята на източника в комуникационния процес (4). Изискванията на обществената практика налагат задълбоченото научно изследване на този проблем на основата на емпиричен материал, за да се установят най-съществените социално-психологически закономерности на въздействието на комуникационния източник върху аудиторията.

Задължително условие за позитивната разработка на марксическата социална психология представлява класово-партийната оценка на буржоазната социална психология (5). Критичният анализ на методите, принципите и понятийния апарат на западната социална психология се отнася към най-важните задачи на методологическата изследователска работа в областта на марксическата социална психология.

Предмет на статията представлява теоретико-методологическата и експериментална критика на изследванията върху достоверността на комуникационния източник в западната експериментална социална психология от позициите на марксическата методология.

Един от важните раздели на западната и особено на американската социална психология представляват проблемите на достоверността на комуникационния източник (*credibility of information source*). Въпросите от този раздел са най-пряко свързани с такива проблемни области на социалната психология, като: особености и протичане на процесите на социалната перцепция, на социалните влияния (формиране и промяна на социалните нагласи и мненията, убеждаване, пропаганда), регулиране на процесите на междуличностното привличане, динамиката на групите и др.

Интензивната изследователска работа в тези проблемни области, особено в периода след войната, се стимулира значително от засилването на практическата и идеологическата функция на социално-психологическите изследвания, ориентирани към максимализация на възможностите за целенасочено манипулиране с индивидуалното и общественото съзнание.

От първите прояви на изследователски интереси до настоящия етап, когато техниките на подбиране и представяне на комуникационния източник водят до куриози в пропагандата и рекламираната дейност на Запад, е натрупано голямо количество теоретичен и емпиричен материал. Систематизирането му представлява трудна задача не толкова поради количеството на разработките и широкия обсег на проблематиката, колкото поради големите различия и експерименталните техники, използвани в изследванията. Но в тази проблемна област основните методологически особености на съвременната западна социална психология са особено ясно изразени както в начина на интерпретиране, така и в начина на изследване на достоверността на комуникационния източник.

Достоверността на източника се интерпретира като определена съвкупност от негови повече или по-малко константни характеристики, които предопределят ефективността на съобщението (на излъчваната от него информация). В тяхъв случай предпоставка за повишаване ефективността на комуникационния процес е обосновяването на тези характеристики на източника, които определят степента на неговата достоверност.

Ранните експериментални трудове, посветени на този проблем (20-те – 30-те години на нашия век), се основават предимно на теорията на престижа (6). В тях се изследва влиянието на различните степени на обществен престиж на източниците върху ефективността на тяхната информация. Конкретизация на този подход се осъществява в рамките на програмата за комплексно изследване на комуникационния процес, разработана през 60-те години в Йейлския университет (САЩ) под ръководството на Ховланд (7). Програмата предвижда изследване на влиянието, което упражняват различните характеристики на трите основни елемента на комуникационната структура (източник на информацията, информационно съобщение и реципиент) върху промяната на социалните нагласи и мненията на реципиента.

Разработеният в рамките на програмата модел на достоверност на комуникатора съдържа две групи характеристики, които определят комуникатора като 1) компетентен (*expertness*) и 2) надежден (*trustworthiness*). Този модел на достоверност се използва и досега в повечето изследва-

ния по проблема, като степените на достоверност на източника варират в зависимост от социалните роли, чрез които той е представян.

По-късно изследванията, свързани с теорията на Фестингер за познавателния дисонанс (8), показват, че ефективността на информацията се определя и от влиянието на други важни фактори, като размера на несъответствието между позициите (становищата) на източника и реципиента по отношение на третирания в информацията проблем, степента на заангажираност на източника и реципиента по отношение на проблема, синоценката на реципиента и др.

Теорията на Хайдер за познавателното равновесие (9) и свързаните с нея теории на Нюком (10), Огуд и Таненбаум (11), Картрайт и Харари (12) третират проблема за връзката между степента на междуличностната привлекателност (взаимоотношенията между източника и реципиента) и тенденцията за сближаване на техните позиции или становища по проблема, който представлява съдържание на комуникацията.

Основната слабост на споменатите теории и изследвания се състои в прилагането на бихевиористичния подход при анализа на факторите, определящи ефективността на комуникационния процес: изследване на изолирани зависимости между отделни характеристики на елементите на комуникационната структура (източник, съобщение, реципиент) и ефективността на информацията. Но въздействието на тези характеристики е относително и зависи в крайна сметка от характера на съществуващите релации между елементите на цялата комуникационна система. Качествата на комуникатора са относителен фактор, тъй като могат да променят своята значимост за реципиента в зависимост от социалния контекст на комуникационната ситуация. Ефектът на комуникационния процес представлява функция на сложното взаимодействие между компонентите на комуникационната система.

Изследването на тези сложни взаимодействия е предпоставка и за разкриване механизмите на информационно въздействие. Реципиентът не е само пасивен обект на това въздействие (като той е представен в рамките на бихевиористичния модел), а лице, което проявява активно оценъчно отношение към източника и неговото съобщение. На базата на това именно отношение става възможна интернализацията на въздействието, изразяваща ефективността на информацията. За да се разкрият социално-психологическите механизми на информационното въздействие, необходимо е не само да се регистрират ефектите на въздействието (напр. промяната в мненията или поведението на реципиента), а да се изследва характерът на зависимостта между тези ефекти и начина, по който реципиентът възприема и оценява източника и неговото съобщение.

Достоверността на източника на информация може да се интерпретира и като фактор, и като функция на комуникационния процес: обективните качества на източника, определящи степента на неговата достоверност, представляват фактор на комуникационното въздействие, но значението, което тези качества придобиват за реципиента в контекста на конкретната комуникационна ситуация, определя неговата субективна преценка за достоверността на източника и неговото съобщение. Тази субективна оценка на реципиента изразява неговата нагласа, готовността му да приеме или отхвърли становището на източника, което се съдържа в съобщението, като по този начин определя крайния ефект на информационното въздействие.

Втората методологическа черта на изследванията върху достоверно-стта в западната социална психология се изразява в решителните предпочтания към лабораторно-експерименталния метод на изследване (13, 14). В тази връзка емпиричният изследователски материал може да бъде характеризиран в няколко направления.

Първо, изследването на комуникационните процеси в условията на лабораторния експеримент предполага значителна схематизация на комуникационната ситуация. Трудностите в моделирането на тези процеси налагат в по-голяма или по-малка степен абстрагиране от техни важни социални аспекти и изолиране от общия социален контекст, което често води до установяване на артефакти, вместо до изследване на действителни зависимости. Една от методологическите слабости на социално-психологическите теории на комуникацията се изразява в предпоставката, че основните психологически механизми на въздействие в процеса на непосредственото междуличностно общуване и в процеса на масовата комуникация са по принцип подобни, поради което изводите се отнасят общо до комуникационния процес без отчитане на неговата специфика в различните социални ситуации.

Второ, експерименталното изследване на ограничен брой фактори (обикновено един или два) в комуникационната ситуация и регистрирането на отделни ефекти на тяхното въздействие определя фрагментарния характер на изследваните зависимости и показва липсата на системен подход в изучаването на комуникационните процеси.

Трето, недостатъчната стандартизация на изследваните социално-психологически променливи води до състояние на несъпоставимост на резултатите от експерименталните изследвания на една и съща променлива, което ограничава възможностите за осъществяване на теоретични обобщения.

В едно наше изследване (15) беше направен опит за системен анализ на влиянието на достоверността на комуникационния източник върху ефективността на информацията въз основа на многофакторна експериментална схема, което разкрива методологическата несъстоятелност на бихевиористичния подход.

Степента на достоверност на източника се определяше от три фактора, най-често изследвани в западната социална психология: компетентност, привлекателност и несъвпадане в мнениета (становищата) на източника и реципиента относно обсъждания проблем. Бяха въведени по две степени: висока и ниска (при съответна стандартизация на експерименталната манипулация) за всяка от трите приемливи, така че в резултат на тяхното съчетаване се получиха осем различни експериментални ситуации. Изследвано беше въздействието на източници с четири различни степени на достоверност — според тяхната компетентност и привлекателност в условията на висока и в условията на ниска степен на несъответствие между становищата на източника и реципиента. Във всяка от осемте ситуации беше изследвано влиянието на източника върху степента на промяна в мнението на реципиента и върху оценката на реципиента за източника и неговото съобщение.

Изследваните лица, без да се познават предварително, участвуваха в експеримента по двойки, като всеки член на такава двойка изпълняващ едновременно ролята на комуникатор и на реципиент. Експериментаторът

използваше функцията си на посредник в обмяната на информацията и предаваше на изследваните лица вместо действителната — предварително подготвена стандартизирана информация, като по този начин варираще степените на изследваните фактори.

Експерименталното въвеждане на фактора „компетентност на източника“ се извършващо въз основа на резултатите от разрешаването на специално подготвени тестови задачи, свързани с проблема, третираи в информацията. Степента на привлекателност се определяше от степента на сходство между личностните характеристики на двамата партньори (въз основа на резултатите от предварително попълнен тест на Айзенк за изследване на личността, както и от степента, в която всеки от тях отговаряше на предварително формулирани от другия изисквания, засягащи съвместната им работа).

На изследваните лица се предлагаше да прочетат кратък текст, третиращ проблемите на престъпността на нестъпнолетните, след което те отбелязваха на 9-степенна скала мнението си относно относителната тежест на личната и обществената отговорност за тази престъпност. За създаване ситуация на малко или на голямо несъответствие между мнението на източника и реципиента изследваните лица бяха информирани, че техните партньори изразяват или подобно, или крайно различаващо се от тяхното мнение. Съобщението, съдържащо мнението на партньор-комуникатор, както и компетентността, надеждността, привлекателността на комуникатора се оценяваха на 7-степенни скали от типа на семантичния диференциал.

Въз основа на статистическия критерий χ^2 бяха сравнени резултатите, получени във всяка от осемте експериментални ситуации по отношение на всеки от изследваните фактори поотделно. Анализирани бяха също така зависимостите, представляващи резултат на съвместно въздействие на тези фактори и тяхното проявление в измерванията на предизвикания ефект. Накрая беше изчислена корелацията между резултатите от измерванията на комуникационния ефект в рамките на всяка от експерименталните групи.

Получените експериментални резултати потвърдиха предварително поставените хипотези и дадоха възможност да се направят някои по-общи изводи.

Първо. В експерименталните групи с висока степен на достоверност на източника се наблюдава по-голяма промяна на мнението на реципиента по посока на мнението на източника и по-положителна оценка на източника и неговата информация от реципиента, отколкото в групите с ниска степен на достоверност на източника. В експерименталните групи с висока степен на несъответствие между становищата на източника и реципиента се наблюдава по-голяма промяна в мнението на реципиента по посока на защищаваното от източника становище, но оценката на реципиента за източника и неговата информация е по-малко положителна, отколкото в групите с ниска степен на несъответствие между становищата.

Второ. Изследването на съвместното въздействие на трите фактора (съответно степенувани) показва, че в условията на висока степен на несъответствие между становищата на източника и реципиента се появява тенденцията за снижаване оценката на високо достоверен източник и на неговата информация от реципиента, т. е. оформя се криволинейна зави-

симост между достоверността на източника и позитивната оценка на източника и неговата информация от реципиента. Условията, в които високо достоверен източник защища становище, крайно различаващо се от това на реципиента, може да предизвика реакция или на пълно подчинение, или на решителна съпротива, детерминирана във висока степен от някои личностни характеристики на реципиента (самооценка, стабилност на възгледите и др.).

Трето. Оценката на източника и неговото съобщение от реципиента предполага и степента на ефективност на съобщението. Но не винаги определена степен на промяна в становището съответствува на определена положителна оценка на източника и неговата информация от реципиента. Високата степен на несъответствие между източника и реципиента повишава ефективността на съобщението на източника, обаче намалява привлекателността на източника (положителната оценка на реципиента за него). Установяването на тази зависимост дава основание да се подчертава необходимостта от разграничаване на понятията „достоверност на източника“ и „ефективност на неговото съобщение“. В рамките на изследването най-ефективна се оказа информацията на високо достоверен източник, чието становище силно се различава от становището на реципиента, а най-малко ефективна информацията на ниско достоверен източник, чието становище е близко до това на реципиента. Що се отнася до оценката на източника и неговата информация от реципиента, то най-положително беше оценен високо достоверен източник чието становище е близко до това на реципиента, а най-малко положително — ниско достоверен източник, чието становище силно се различава от становището на реципиента. Следователно чрез комбиниране на факторите, които определят достоверността на източника, можем да постигнем или повишаване ефективността на неговата информация, или повишаване на неговата привлекателност за реципиента — в зависимост от целите, които се реализират в комуникационния процес.

Проблемът за прецизността на измерването при експерименталното изследване на социално-психологическите механизми на информационното въздействие има методологически характер. Необходимо е изследването на тези механизми да се осъществява съобразно социалното съдържание на реалните ситуации на обмяна на информация. Обмяната на социална информация представлява процес на взаимодействие между източника и получателя на информацията, в който процес се актуализират техните особености като носители както на индивидуализирана психика, така и на социално-группови и класови характеристики. Спецификата и ефектът на взаимодействието между източника и реципиента се определят в най-голяма степен от положението, което те заемат в конкретната социална система като представители на определени социални групи и от особеностите на социалната действителност, в който протича процесът на комуникация.

Ефективността на информационното въздействие се изразява в степента, в която защищаваните от източника становища се интернализират от реципиента и се превръщат в регулатор на неговото поведение и дейност. Изработването на система от индикатори за измерване ефективността на информационното въздействие е трудна задача, тъй като интернализацията е продължителен процес и нейните проявления се уста-

новяват въз основа на изследването на сложните човешки дейности. Освен това в процесите на междуличностното общуване, където съществува непосредствена обратна връзка, контролът върху ефективността на въздействието на източника се осъществява сравнително по-лесно. В процесите на масовата комуникация обаче изключително голямо значение за контролирането и оптимизирането на дейността на източниците придобиват системните социологически и социално-психологически изследвания върху ефективността на информационните въздействия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Програма на БКП, Партиздат, София, 1974.
2. Решение на Фезруарския пленум на ЦК на БКП, 1974 г., Партиздат, София.
3. Проблемы социальной психологии и пропаганды М., 1971; Методика партийной пропаганды, М. 1956; Методика агитационно-пропагандистской работы, М., 1969; Ю. А. Шерковин — Психологические проблемы массовых информационных процессов М., 1973; З. Р. Сахаров — Лектор как личность в: Е вопросы лекционной пропаганды М., 1973; Проблемы на эффективности на партийната пропаганда С. 1973; Човекът в системата на масовите комуникации С. 1973; Методические основы на лекционната пропаганда С. 1969; Б. Ц. Бадмаев — Элементы на психологията и педагогиката в партийната пропаганда С. 1974; Л. Николов — Ефективността на радиото и телевизията и ценностните ориентации на тяхната аудитория, Проблеми на маладежта 1974/9; Хр. Бонев — Попъръжаването в промяната на становищата — критерии за ефективност, Проблеми на пропагандата 1976 12 и др.
4. З. Ф. Семенова — Влияние роли и статуса на процессы социальной перцепции и на восприятие информации в Экспериментальная и прикладная психология Изд. № 1. Унив. 1971 вып. 4; Ш. А. Надирланвили — Позитивные установки в общей и социальной психологии — Тбилиси, 1974.
5. Е. В. Шорокова — Социальная психология (проблемы и задачи) в сб. Методологические проблемы социальной психологии, М. 1975.
6. Asch S. E. — The doctrine of suggestion, prestige and imitation in social psychology, Psychol Review 1948, 55.
7. Hovland C. J. — Change in attitude through communication, J. Abn Soc. Psych. 1951, 46, nr. 3.
8. Festinger L. — A theory of cognitive dissonance Stanford Univ. Press, Stanford, California, 1962.
9. Heider F. — Attitudes and cognitive organization, J. Psychology 1946 21.
10. Newcomb T. M. — An approach to the study of communicative acts, Psych. Review 1953, 60, nr. 6.
11. Osgood Ch. E., Tannenbaum P. H. — The principle of congruity in the prediction of attitude change, Psych. Review 1956, 61.
12. Cartwright D., Harary F. — Structural balance: A generalization of Heider's theory Psych. Review 1956, 63.
13. Г. М. Андреева — Методологические проблемы развития социально-психологических исследований в США в сб. Методологические проблемы социальной психологии М. 1975; Методологические проблемы современного развития американской социальной психологии, Вопросы психологии 1974/2, 14.
14. Н. Ныхарев — Исследование социальной установки в США — Вопросы философии 1973/2; Оссобеностях методов социально-психологических исследований в США в сб. Методология и методы социальной психологии М., 1977.
15. Торалова В. — Credibility of information source, Polish Psych. Bulletin 1974, 5 nr. 2.

RELIABILITY AND EFFECTIVITY OF THE COMMUNICATION SOURCE

V. Topalova

The experimental study carried out presents an attempt of methodological criticism of the experimental schemes used by the western social psychology in the study of communication source reliability. According to the multi-factor experimental scheme applied, the communication source influence on a complex of experimental variables defining the source effectivity (change of opinion, differentiated assessment of the source and the information message by the recipient) is studied by a complex of factors (competence, attractiveness, correspondence between the positions of the source and the recipient). The communication source reliability is interpreted as a factor and as a function in the communication system. The necessity for study of the dependences in the context of real social situations is wellgrounded.

ПЕДАГОГИЧЕСКА И ВЪЗРАСТОВА ПСИХОЛОГИЯ

ОТРАЖЕНИЕ НА НЕБЛАГОПРИЯТНИЯ ПСИХИЧЕСКИ КЛИМАТ
В УЧИЛИЩЕ ВЪРХУ РАБОТОСПОСОБНОСТТА НА УЧЕНИЦИТЕ

Д. КИРКОВ — Враца

Успешното участие на ученика в учебно-възпитателния процес зависи не само от устойчивите черти на неговата личност (тип висока нервна дейност, темперамент, способности и характер), но и от умението на учителя така да мобилизира психиката му, че придобитите знания и развитите способности да могат да бъдат използвани по най-рационален начин при овладяването на нови знания и тяхното приложение.

От характера на психическия климат в училище зависи до голяма степен ще бъде ли мобилизирана психиката на ученика за активно участие в учебно-възпитателния процес.

При добър, ведър, бодър, оптимистичен психически климат и учителите, и учениците работят с нарастващо увлечение и с пълни сили; учениците се чувствуват спокойни, могат да проявяват инициатива и научни интереси.

При неблагоприятен, студен, вял психически климат, в който често явление са прояви на грубост към ученика, незачитане на неговата личност и достойнство, наказание, съпровождано с подигравки и ирония, морален тормоз под различна форма, необосновано създаване на нервно напрежение, както и липсата на взискателност и подминаване на слабостите и грешките на ученика и др. пораждат у него преживявания от рода на раздразнителност, нетърпеливост, негодувание, страх, омраза към учителя и предмета, който преподава, жажда за мъст или пък скуча, съниливост, неувереност в силите, нерешителност, апатия.

Тези преживявания формират у ученика психическо състояние, наречено от Н. Д. Левитов сънжена готовност за работа. Такова психическо състояние настъпва у ученика и в резултат от действуващи в момента на работа неблагоприятни дразнители и от дразнители, действуващи в миналото и оставили следи в нервната дейност.

За установяване степента на поражение, което дават този род преживявания, като резултат от неправилното отношение на учителя към учениците, върху способността им добре да изпълняват училищните си задължения бе проведено настоящото изследване.

Учениците са от начална, средна и горна училищна възраст, разпределени, както следва: начален курс — 139 ученици, среден курс — 145 и горен курс — 151 или общо 435 ученици.

Подбирахме по две паралелки от I—XI клас. Експериментирахме, при възможност, с две паралелки от даден клас, в който години наред

по предмета преподава един и същ учител. Предполага се, че тези ученици имат приблизително еднаква подготовка. За по-голяма прегледност на резултатите се спирахме на две паралелки от клас с еднакъв брой ученици.

По наша молба учителят на съответния клас съставя по 5 задачи (въпроси), които учениците от двете паралелки следва да решат за един учебен час. Учениците от контролната паралелка решават задачите при добър за работа психически климат. Учениците от експерименталната паралелка решават същите задачи при неблагоприятен климат. Учителят (по наша молба) намира повод, скарва се на учениците, създава ненормална за работа обстановка, заплашва с наказание, ако задачите не бъдат решени бързо, вярно, точно и не бъдат красиво написани. Резултатите от изследването за всички класове и паралелки са представени на табл. 1.

Изследваните 435 ученици биха могли да решат през време на експеримента общо 2175 задачи, ако всеки ученик реши и петте задачи. Учениците, работили в благоприятен психически климат, са решили общо 1728 задачи и не са могли да решат 447 задачи, което прави 20,55% нерешени задачи. Учениците, работили в неблагоприятен психически климат, са решили общо 1165 задачи и не са решили общо 1010 задачи, което прави 46,44% нерешени задачи, или процентът на нерешените задачи, решавани в неблагоприятен психически климат, се е увеличил повече от два пъти в сравнение със задачите, решавани при благоприятни психически условия. Това значително увеличение на процента на нерешените задачи буди тревога, като се имат предвид резултатите от друго наше изследване, според което 8,44% от изследваните учители допускат груби грешки в работата си като учители, с което създават неблагоприятен психически климат в провежданите от тях учебни часове.

От табл. 1 се вижда също, че процентът на нерешените задачи от учениците в горния курс, работили в неблагоприятен психически климат, е значително по-висок от процента на нерешените задачи в средния и началния курс, също при такива условия. Процентът на увеличението на нерешените задачи при неблагоприятни психически условия за горния курс е близо три пъти; за IX клас от 23,81% нараства на 48,57%; за X клас от 20,00 — на 53,55; за XI клас от 17,90 — на 55,43.

Това обясняваме с нарасналия стремеж на тези ученици към самостоятелност и лично достойнство.

Наред с това прави впечатление, че учениците от първи клас, работили в неблагоприятен психически климат, са допуснали по-висок процент грешки в сравнение с учениците от II, III, IV клас, работили също при такъв климат. Разликата в процентите на нерешените задачи от учениците в I клас нараства близо три пъти — от 14,76 на 49,52%. За първокласниците училището е нова и непозната среда. Затруднението при тях идва най-вече от страха, че учителят ще реализира отправените към тях закани. Висок е процентът на допуснатите грешки от учениците и в останалите класове.

За да проверим още един път реалността на този извод, продължихме изследването по-късно със същите ученици. Сега вече сменихме ролите на учениците, без те да знаят, като контролната паралелка стана

Таблица I

Работоспособност на учениците при добър и неблагоприятен психическа климат

Класов номер	Брой на учениците, решени върно задачите, при:	Брой на решените и нерешените задачи при:										% на нерешените задачи при:							
		добри условия					неблагоприятни условия					добри условия		неблагоприятни условия					
		5	4	3	2	1	0	5	4	3	2	1	0	—	+	—			
I	42+42	23	12	3	3	1	0	7	6	7	9	8	5	179	31	106	104	14,76	49,52
II	40+40	16	15	6	2	1	0	9	10	10	4	3	4	163	37	162	74	18,50	37,00
III	42+42	18	13	6	3	1	1	10	11	7	5	4	5	167	43	129	81	20,47	45,71
IV	41+41	16	16	5	3	0	1	7	11	7	5	4	7	165	40	114	91	16,53	44,34
V	38+38	17	12	3	4	1	1	8	7	6	5	6	6	151	39	102	88	20,52	46,31
VI	39+39	14	10	10	4	1	0	6	8	6	6	7	6	149	46	99	96	23,58	40,10
VII	37+37	12	16	2	3	2	2	5	5	10	13	3	1	138	47	104	81	25,40	43,78
VIII	35+35	14	15	1	1	0	4	8	6	6	6	3	3	135	40	100	75	22,84	42,86
IX	42+42	13	16	7	4	2	0	8	6	6	5	10	7	160	50	108	102	23,81	48,57
X	40+40	13	18	6	2	1	0	10	6	5	6	8	8	160	40	90	110	20,00	53,55
XI	39+39	13	19	6	1	0	0	8	4	3	7	8	9	161	34	87	108	17,90	55,43
Общо:	435													1728	447	1165	1010	20,55	46,44

експериментална и обратно. Отново задачите за решаване са по пет за паралелка. Сега психическият климат, неблагоприятен за работа, се създава в паралелката, която при първото експериментиране решаваше задачите в добър климат и обратно.

Сравняването на тези данни с резултатите от предишния експеримент показва, че процентът на нерешените задачи от учениците в сега контролната паралелка, работила при добри психически условия, рязко намалява в сравнение с процента на нерешените задачи от същите ученици, работили преди при неблагоприятни условия.

Докато при работа в добър психически климат тези ученици от възможните 2175 задачи са решили общо 1728 задачи и не са решили общо 447 задачи, което прави 20,55% нерешени задачи, при неблагоприятни за работа условия са решили общо 1255 задачи и не са решили общо 920 задачи — 42,20% нерешени задачи. Или процентът на нерешените задачи от същите ученици, работили в неблагоприятен психически климат, се увеличава от 20,55% на 42,20%.

Ако сравним резултатите на учениците, работили в неблагоприятен психически климат, с резултатите, показани от същите ученици, сега работили в добър климат, ще видим рязко намаляване на процентите на нерешените задачи.

При работа в неблагоприятен психически климат тези ученици са решили общо 1165 задачи от възможните 2175 задачи и не са решили общо 1010 задачи, а сега при добри за работа психически условия са решили общо 1780 задачи и не са решили общо 395 задачи, което прави 18,12%. При добри за работа психически условия, в сравнение с работата при неблагоприятни условия, процентът на нерешените задачи от същите ученици намалява — от 46,44 на 18,12%.

Или работоспособността на учениците в неблагоприятен психически климат е винаги по-малка в сравнение с работоспособността им при добър климат.

Нека спрем вниманието си върху изменението на работоспособността на отделните групи ученици. Групите ученици образуваме мислено, според броя на решените задачи. Една група (първа) образуват учениците, решили 5 задачи, втора група — решилите 4 задачи и т.н. Последна, шеста група включва учениците, които не са решили нито една задача.

При добри за работа психически условия:

- а) по 5 задачи са решили 169 от изследваните ученици или 38,73% от тях
- б) по 4 задачи — 162 или 37,24%
- в) по 3 задачи — 55 или 12,64%
- г) по 2 задачи — 30 или 6,89%
- д) по 1 задача — 14 или 3,22%
- е) нито една задача не са решили 3 от изследваните ученици или 2,07%.

При неблагоприятни за работа психически условия

- а) по 5 задачи са решили 86 от изследваните ученици, което прави 19,77% от тях:

- б) по 4 задачи — 80 или 18,39%
- в) по 3 задачи — 73 или 16,78%

г) по 2 задачи — 70 или 16,09%

д) по 1 задача — 65 или 14,94%

е) по нито една задача не са решили 61 от изследваните ученици или 14,02%.

Сравняването на резултатите, постигнати от отделните групи ученици, показва, че неблагоприятният психически климат се отразява най-съществено върху работоспособността на учениците от I, IV, V и VI група.

От табл. 2 се вижда, че процентът на учениците, решили при добри психически условия по 5 задачи (отличниците), от 38,73% спада на

Таблица 2

Групи	Брой на решените задачи	Брой на учениците, решили задачите при:			
		добри условия		неблагоприятни условия	
		брой	%	брой	%
I	по 5 задачи	165	38,73	86	19,77
II	по 4 задачи	162	37,24	80	18,39
III	по 3 задачи	55	12,64	73	16,78
IV	по 2 задачи	30	6,89	70	16,89
V	по 1 задача	14	3,22	65	14,94
VI	по 0 задачи	9	2,07	61	14,02

19,77%, когато се работи при лоши психически условия. Значително се променя и процентът на учениците, които при добри условия са решили по 2, по 1 задача или не са могли да решат нито една задача. Когато се работи при лоши психически условия, техният процент се увеличава, както следва: за учениците, решили по 2 задачи — 6,89 на 16,09%, за решилите по 1 задача — от 2,30 на 14,94%, за нерешилите по нито една задача — от 2,07 на 14,02%.

Или неблагоприятният психически климат намалява работоспособността най-вече на отличните и на посредствените ученици, на I и VI група.

Особено тревожен е фактът, че има ученици, които при добри психически условия са решили по 5 задачи, а при неблагоприятни — по нито една задача и са предали бели листове. Техният процент спрямо броя на отличниците е: в началния курс 6,85, в средния — 7,20, в горния курс — 3,10. Бели листове, с нито една решена задача, предадоха и ученици, които при добри психически условия са решили по 4, 3, 2 или 1 задача.

По време на експериментирането присъствувахме последователно във всяка паралелка, за да установим отношението на учениците към работата при лоши психически условия. Обикновено на следващия ден се запознавахме с резултатите от работата на учениците. Стремяхме се да

разберем от показаната работа доколко отделният ученик е проявявал настойчивост при решаването на задачите — опитвал се веднъж, два, три пъти или обратно, проучваме харектера на грешките.

Картина по време на изследването бе приблизително такава: учебният час започва. Учителят съобщава условието на задачата. След отправянето на заплахата за наказание, ако задачите не бъдат решени бързо, вярно, точно и красиво написани, учениците се разшумяват страшно, особено в някои паралелки. Чува се мърморене, към учителя се отправят въпроси не във връзка с условието на задачите и тяхното решаване, а във връзка с наказанието. Чуваха се неприлични изрази и дори закани към учителя.

Оказа се, че:

А. Не започват работа. След отправените закани за наказание общо 14 от 435 изследвани ученици (3,22%) не започнаха работа и напуснаха класната стая.

Някои от тях демонстративно сгъваха листовете, върху които трябваше да пишат, подхвърлиха ги на учителската маса и излизаха като победители. Между тях имаше отличници, много добри, добри, средни и слаби ученици.

Таблица 3

Брой ученици	Вид на реакцията на учениците	Брой и проценти на учениците					
		момчета %	момичета %	общо %			
435	не започват работа през този учебен час	9	2,07	5	1,15	14	3,22
435	веднага започват работа	37	8,50	61	14,03	98	22,53
435	предадоха тетрадките преди биенето на зънчеща	37	8,50	24	5,52	61	14,02
435	започват работа след десетата минута	132	30,34	130	29,82	262	60,23
435	допуснали елементарни грешки при решаването	71	16,32	98	22,60	169	38,92

От незапочналите работа през този час момчетата са 2,07%, а момичетата 1,15% спрямо броя на изследваните ученици,

Б. Започват работа след десетата минута. Раэтревожени, възбудени, не можаха да съсредоточат вниманието си и да започнат работа в продължение на десет минути общо 262 ученици, което представлява 60,23% от всички изследвани ученици (момчета 30,34% и момичета 29,89%).

В. Само 98 ученици (22,53%), от които 8,53% момчета и 14,03% момичета превъзмогнаха лошите психически условия и започнаха да работят веднага след съобщаване условието на задачите.

Г. Предадоха тетрадките си преди биенето на звънца, без да са започнали решаването и на петте задачи 61 от изследваните ученици (14,02%), от които 8,50% момчета и 5,52% момичета.

Д. По-нататъшното анализиране на резултатите от работата на учениците показва, че 169 от 435 изследвани ученици (58,92%), включително напусналите часа, са допуснали груби, наивни грешки: при събиране, изваждане, таблично умножение и деление и др.

Или: при неблагоприятни психически условия намалява или изчезва желанието на учениците да се учат и да работят. В такива условия намалява тяхната активност в търсенето на нови начини на работа, не се проявява настойчивост, понижена е издръжливостта, дори при желание за работа ученикът е разколебан във възможностите си.

Такива експерименти се извършиха още по история, физическо възпитание и пеене с учениците от същите училища, изучаващи тези учебни предмети.

Резултатите от отражението на неблагоприятния психически климат върху работоспособността на учениците в учебните часове по история са подобни на тези в учебните часове по математика, описани по-горе. При неблагоприятни за работа психически условия спада значително, дори катастрофално, работоспособността на учениците в часа по пеене и физическо възпитание. В учебните часове по пеене или не се пее, или пеенето е неестествено, фалшиво. В учебните часове по физическо възпитание при неблагоприятна психическа атмосфера 24% от учениците в повече в сравнение с учениците, работили при добър психически климат, не завършиха бягането на 60 м; 68% от всички изследвани ученици дадоха по-лошо постижение в сравнение с постигнатото при добър климат. Същото се наблюдава при скачанията и хвърлянията. Самото скачане, бягане хвърляне, което се предвижда в учебната програма по предмета и се изисква от учениците с оглед тяхното психо-физическо развитие, се възприема от учениците като наказание.

След като съобщихме на учениците, че заплахата е само заплаха, че това е било научен опит и че резултатите няма да се взимат предвид при оценяване на знанията, те въздъхнаха от радост, като че са се освободили от тежък товар.

Изследването приключи със задаването на следния въпрос към учениците, които не са могли добре да изпълнят възложените им задачи: „Защо не можахте, този учебен час, да се представите добре?“ Отговорите получихме писмено.

Ето някои от тях:

З. И. — Х клас: „Ядосах се. Ядосах се, защото е несправедливо да се заплашва. Когато се ядосам, не мога да мисля.“

П. Г. — V клас — „Изплаших се. Исках да решава задачите, цял час се мъчих, виждаха ми се лесни, но не можах да ги решавам.“

Ц. Д. — VII клас — „В такива случаи (лоши психически условия) ставам раздразнителен, не мога да се владея, разтрепервам се.“

Ц. Х. — X клас — „По този предмет (математика) съм посрещнат ученик. Като разбрах, че за да отида и аз на екскурзия, трябва да съм решил и петте задачи, видях, че няма смисъл да решавам.“

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проучването на отражението на неблагоприятния психически климат върху работоспособността на учениците показва, че:

1. При работа в лош психически климат се променя позицията на учениците към училищните им задължения и към учителя. Учениците заемат отрицателна позиция, тяхната готовност да участват в учебно-възпитателния процес се снижава.
2. Работоспособността на учениците в неблагоприятен психически климат винаги намалява.
3. Колебание в готовността за участие в учебно-възпитателния процес и в степента на работоспособността при неблагоприятен психически климат показват учениците с всякакъв уровень на работоспособност. Най-съществено е колебанието у отличните и посредствените ученици.

THE INFLUENCE OF THE UNFAVOURABLE PSYCHIC CLIMATE AT SCHOOL ON PUPIL'S LABOUR ABILITY

D. Kirkov

435 primary and secondary school children were studied in order to establish the influence of the unfavourable psychic climate at school on the pupils' labour ability. The investigation shows that pupils' attitude towards their school duties and the teachers changes due to the unfavourable psychic climate. The pupils tend to have a negative behaviour and their readiness to participate in the educational process decreases and their labour ability lessens. Pupils of all degrees of labour ability show fluctuation in their readiness to participate in the educational process as well as in their labour ability.

МЕДИЦИНСКА И СПОРТНА ПСИХОЛОГИЯ

ВЛИЯНИЕ НА ФАКТОРА „ЧЕСТОТА НА ДУМИТЕ“ ВЪРХУ НАРУШЕНИЯТА НА ФОНЕТИЧНАТА СТРУКТУРА НА ДУМИТЕ В ОТРАЗЕНАТА РЕЧ НА БОЛНИ С МОТОРНА АФАЗИЯ

Ц. ГЕЛЕВА

При всички случаи на афатични нарушения на речта настъпват разстройства на устната реч, чиито особености до голяма степен характеризират вида на афазията и тежестта на афатичния синдром.

Изследването на отразената устна реч дава възможност за сравнителен анализ между норма и патология в словесната реализация. Освен това в почти всички случаи с афазия отразената устна реч се оказва най-запазено звечно от цялата речева система.

В редица работи на съветските афазиолози, невропсихологи и невролози намираме подробни описание на нарушенията в устната реализация на думи от болните с различни степени и форми на афазия. В тези работи са описани и характерните за всеки вид афазия видове грешки, както и значимостта им за диференциалния анализ на афатичните нарушения. Най-често наблюдаваните грешки в устната реч на болните с моторна афазия са пропуските, замените, разместяването и прибавянето на речеви звукоове (1—7).

Целта на настоящото изследване е проследяването на някои особености в нарушената фонетична и буквена структура на думите в отразената устна реч¹ на болни с моторна афазия в зависимост от формата на моторната афазия, условията на словесната реализация и лингвистичната честота на дадените за реализация думи.

МЕТОДИКА И МАТЕРИАЛ

В изследването са включени 16 болни с моторна афазия от съдов произход — 8 с аферентен и 8 с еферентен тип. Формата на афазията е уточнена след подробно невропсихологическо изследване по методиката на А. Р. Лурия (5) и по неговата класификация. Клиническата характеристика и някои други данни за болните са представени на табл. 1.

На болните бяха предлагани думи с различна лингвистична честота² за повторяне, четене на глас и писане под диктовка, като по време на

¹ Терминът „отразена устна реч“ включва не само повторянето на дадени думи, а и прочитането им на глас и проговарянето им, предхождащо писането под диктовка (т. е. произнасянето на дадените думи по звукоове).

² Честотата на думите е взета от предварителните материали за изработването на честотен речник на българския език, под ръководството на М. Янакиев. Като думи с висока честота са определени думите с честота над 200, със средна честота — тези с честота от 150 до 20 и като думи с ниска честота — тези с честота под 20 (дължина на извадката — 500 000 словоформи).

Таблица 1

Общи и клинични показатели на изследваните болни с моторна афазия

Пол	Възраст (в десетилетия)	Образование						Професия			
		IV	V	VI	начално	основно	средно	висше	работници	служещи	интелектуални
женски	III	IV	V	VI	начално	основно	средно	висше	работници	служещи	интелектуални
5	11	2	—	8	6	3	2	3	8	5	5
Основно заболяване											
хипертонична болест	атеросклероза	стърдечен порок,	хеморагичен	ишемичен	Локализация в лявата хемисфера						
4	4	8	3	13	областта на средна мозъчна артерия						
Моторна афазия											
афераентна класификацията на А. Р. Лурия	еферентна (по А. Р. Лурия)	Степен на изразеност на нарушеннята в:		Стадий на афазията		Етап на възстановително обучение					
		устната реч	писането	до 6 м.	над 6 м.	началн	късен				
8	8	16	12	4	3	13	9				7

писането се фиксираше и устното проговаряне (т. е. произнасянето на думата по звукове) на дадената за писане дума. В настоящата работа са представени особеностите в нарушенията на структурата на думите при повторяне, четене на глас и проговаряне. При тези три условия на словесна реализация болните с аферентна и с еферентна моторна афазия са реализирали 8544 думи с висока, средна и ниска лингвистична честота. Допуснатите общо 792 грешки разпределиха на пропуски, замени, разнородни грешки¹, разместяване и прибавяне на звукове в думите. Определихме относителните дялове на всеки вид грешки спрямо общия брой думи от всеки тип при съответна реализация. Проведохме сравнителен анализ на видовете грешки според формата на моторната афазия, условията на словесната реализация и лингвистичната честота на дадените думи. Приложихме непараметричния критерий χ^2 за установяване значимостта на различията в сравняваните групи.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Повтаряне

На фиг. 1-А и 1-Б представяме относителните дялове на видовете грешки, допуснати от болните с аферентна и с еферентна моторна афазия при повторянето на думи с различна лингвистична честота.

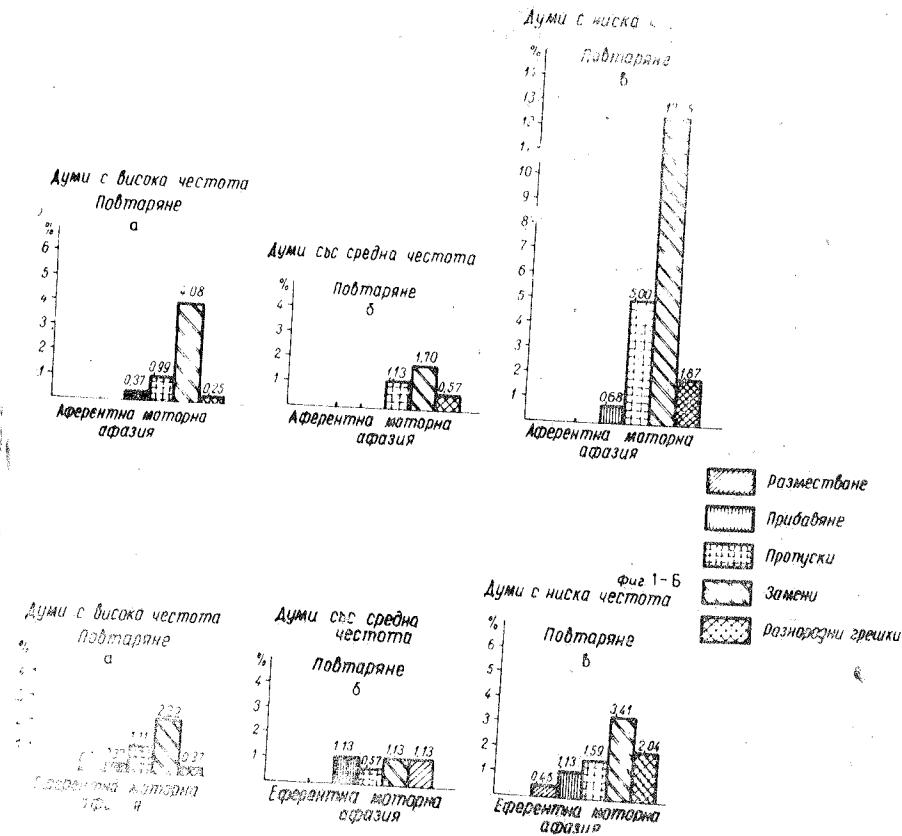
Болните с аферентна моторна афазия (фиг. 1-А) допускат предимно замени при повторянето на думи с висока честота (фиг. 1-А-а) и единични пропуски на звукове. Думите със средна честота (фиг. 1-А-б) не предизвикват промени в структурата на грешките. Повторянето на думи с ниска честота (фиг. 1-А-в) протича с изразено увеличаване на относителните дялове на замените ($P < 0,001$) и на пропуските ($P < 0,001$). Болните с еферентна моторна афазия (фиг. 1-Б) повтарят думите с висока честота (фиг. 1-Б-а), като допускат в незначителен обем всички видове грешки; по-големи са относителните дялове на замените и в известна степен — на пропуските. При думите със средна честота (фиг. 1-Б-б) не се наблюдават нови затруднения. При думите с ниска честота (фиг. 1-Б-в) всички видове грешки пропорционално нарастват при по-изразено увеличаване на относителните дялове на замените и на разнородните грешки.

По литературни данни, в случаите с аферентна моторна афазия основен дефект на устната реч са замените на отделните артикулации в звуковата структура на думите (2—7), а при болните с еферентна моторна афазия е нарушена звуковата последователност, често се срещат пропуски и прибавяне на излишни звукове (1, 5, 6, 7). При болните с еферентна моторна афазия замените на едни звукове с други се наблюдава много рядко (1). Болните от двете описвани групи изпитват трудности при повторянето на многосрични и малко познати думи (6).

Сравнителният анализ на данните от нашето изследване за особеностите в нарушенията на фонетичната структура на думите при повторяне показва

¹ В групата на разнородните грешки отнесохме недовършването на думи, разместяването и прибавянето на цели срички или комплексни прояви на тези грешки в една словесна структура.

ва, че замените на звукове в думите с висока честота ($P < 0,05$) и още повече при тези с ниска честота ($P < 0,001$) са характерно нарушение за аферентна моторна афазия. Изненадва по-големият относителен дял на пропуските, допуснати от болните с аферентна моторна афазия в сравнение с болните с еферентна моторна афазия при повторянето на думи с ниска честота ($P < 0,001$). Замените на звукове в думите преобладават

Фиг. 1

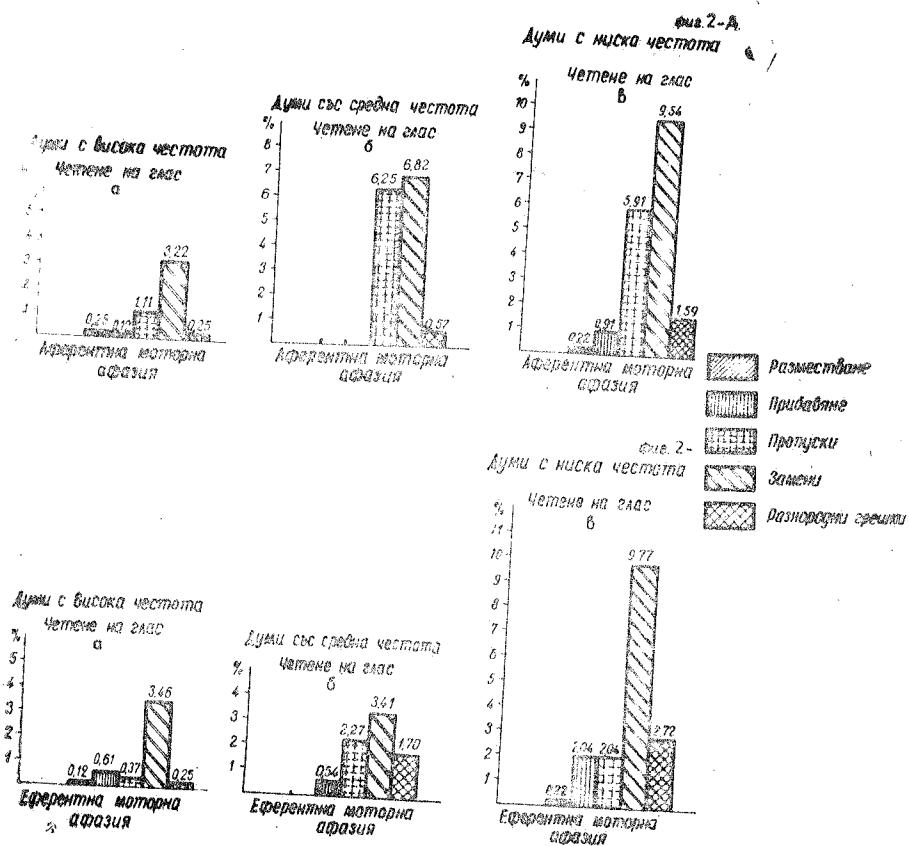
над другите видове грешки, допуснати от болните с еферентна моторна афазия. Разместването, пропускането и прибавянето на звукове в думите с различна лингвистична честота не се оказват типични нарушения за повторната реч на тази група болни.

Четене на глас

Относителните дялове на видовете грешки, допуснати от двете изследвани групи болни при четене на глас са представени на фиг. 2-А и 2-Б.

Болните с аферентна моторна афазия (фиг. 2-А) четат думите с висока честота (фиг. 2-А-а) без особени затруднения, като допускат замени и незначителни по обем пропуски на букви. Четенето на думи

със средна честота (фиг. 2-А-б) предизвиква увеличаване на замените ($P < 0,05$) и рязко нарастване на пропуските ($P < 0,001$). При думите с ниска честота (фиг. 2-А-в) относителният дял на замените още поизразено нараства ($P < 0,001$) и наред с това настъпва незначително увеличаване на относителните дялове на разнородните грешки и прибавянето на излишни речеви звукове. Болните с еферентна моторна афазия (фиг. 2-Б) не изпитват особени трудности при четенето на думи с висока честота (фиг. 2-Б-а), наблюдават се единични прояви на всички видове грешки с известно преобладаване на замените. При четенето на думи със средна честота (фиг. 2-Б-б) относителният дял на замените остава

Фиг. 2.

равен на този при четенето на думи с висока честота, а пропуските и разнородните грешки показват тенденция за нарастване. Четенето на думи с ниска честота (фиг. 2-Б-в) довежда до значително увеличаване на относителния дял на замените ($P < 0,05$), забелязва се тенденция за нарастване на относителния дял на прибавените речеви звукове.

Според литературните данни, четенето на глас е възможно при аферентна моторна афазия, но протича с изразени паралексии (т. е. замени на речеви звукове) и пропуски (6). При еферентна моторна афазия четенето на глас е негрубо нарушено (5, 7), срещат се персеверации (5). Описваните грешки се наблюдават предимно при по-дълги думи (6).

Сравнителният анализ на резултатите от нашето изследване показва, че четенето на глас, както е показано и на фиг. А-2 и 2-Б, е единакво достъпно за болните от двете групи, когато четат думи с висока честота. При тях се очертава изразено сходство в съотношението на видовете грешки. Характерно е преобладаването на замените, представящо се в равен обем за двете групи болни. Четенето на думи със средна честота увеличава затрудненията и предизвиква нарастване на грешките — при аферентна моторна афазия наред със замените и на пропуските, а при еферентна моторна афазия — на пропуските и на разнородните грешки. Четенето на думи с ниска честота пропорционално увеличава затрудненията и за двете групи болни, като преобладават замените, представящи се в равен обем помежду си; за болните с аферентна моторна афазия се забелязва значително увеличаване на пропуските ($P<0,01$), а за болните с еферентна моторна афазия — нарастване на относителните дялове на прибавените речеви звукове и на разнородните грешки ($P<0,01$).

Проговаряне

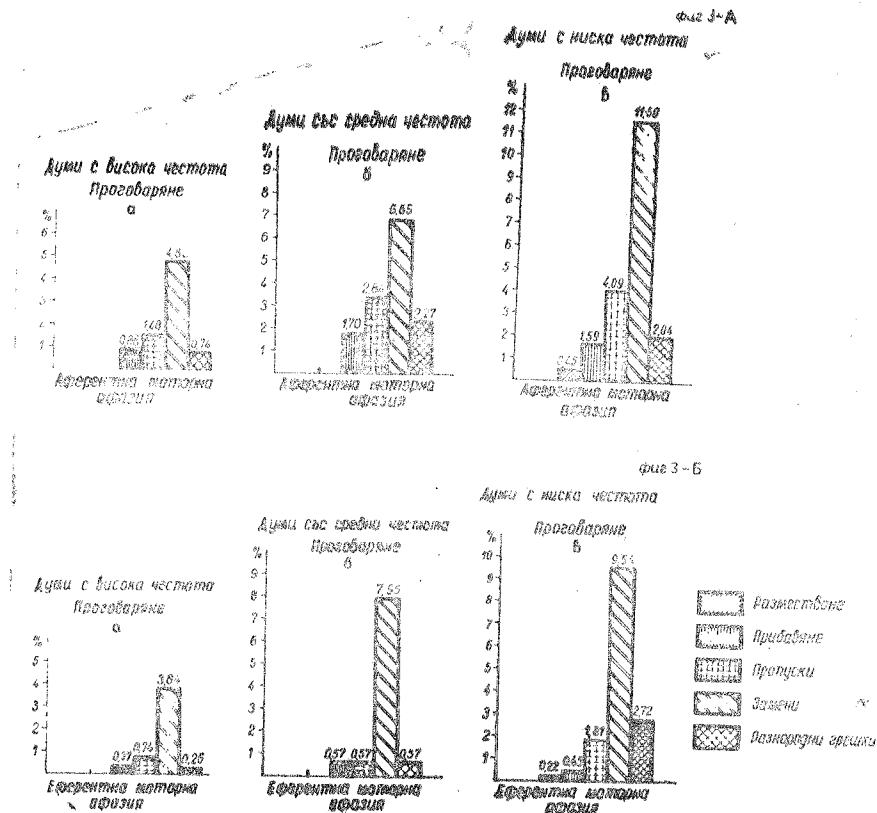
Относителните дялове на грешките, допуснати от двете групи болни при проговаряне, са представени на фиг. 3-А и 3-Б.

Болните с аферентна моторна афазия (фиг. 3-А) допускат предимно замени при проговарянето на думи с висока честота (фиг. 3-А-а), срещат се единични прояви на пропуски и прибавяне на речеви звукове. При проговарянето на думи със средна честота (фиг. 3-А-б) пропорционално нарастват относителните дялове на всички видове грешки, като се запазва съотношението между тях, очертано при думите с висока честота. При думите с ниска честота (фиг. 3-А-в) рязко нарастват замените ($P<0,01$) и се забелязва тенденция за увеличаване на пропуските. Болните с еферентна моторна афазия (фиг. 3-Б) проговарят думите с висока честота (фиг. 3-Б-а) също предимно със замени, забелязват се незначителни по обем пропуски, прибавяне на звукове и разнородни грешки. При думите със средна честота (фиг. 3-Б-б) незначително се увеличава относителният дял на замените ($P<0,05$). При думите с ниска честота (фиг. 3-Б-в) наред с рязкото увеличаване на замените ($P<0,001$) се наблюдава тенденция на нарастване и на разнородните грешки.

По литературни данни, проговарянето на думите при аферентна моторна афазия се изразява в уточняване на лошо произносими звукове (4). Често, опитвайки се да уточни тези звукове, болният или ги пропуска, или квалифицира неточно, със замени (3,5). При еферентна моторна афазия проговарянето играе ролята на фиксация на реда на звуковете в написваната дума. Най-често срещаните грешки са разместванията на звуковете в думата, като артикуляторно най-силният звук изпъква на първо място (5,6).

Данните от нашето изследване, както се вижда на (фиг. 3-А и 3-Б) показват, че проговарянето е единакво достъпно за двете изследвани групи

болни, при твърде сходно съотношение на видовете грешки, допуснати и при трите типа думи. Намаляването на лингвистичната честота на думите предизвиква обратнопропорционално нарастване на относителните дялове на всички видове грешки. При думите с ниска честота се забелязва тенденция за увеличаване на пропуските, допуснати от болните с аферентна моторна афазия в сравнение с тези на болните с еферентна моторна афазия.

Фиг. 3

Сравнителният анализ на грешките, допуснати при думите с висока честота (фиг. 1-А-а, 1-Б-а, 2-А-а, 2-Б-а, 3-А-а и 3-Б-а) показва, че болните от двете изследвани групи реализират този тип думи с изразено сходство както в обема на относителните дялове на грешките, така и в съотношението между тях и при трите условия на словесна реализация.

При думите с виска честота (фиг. 1-А-в, 1-Б-в, 2-А-в, 2-Б-в, 3-А-в и 3-Б-в) за болните с аферентна моторна афазия четенето на глас се оказва най-достъпна форма на словесна реализация; повтарянето и проговоряването предизвикват почти еднакви затруднения и противат с изразено сходство в съотношението на видовете грешки. За болните с еферентна моторна афазия е най-достъпно повтарянето на думи, а четенето на глас и прогово-

варянето протичат с еднакви възможности и изразено сходство в съотношението на видовете грешки.

В отразената устна реч — повторяне, четене на глас и проговаряне — най-характерно нарушение на фонетичната структура на думите и за двете форми на моторна афазия се оказват замените. Пропуските се проявяват в отделни случаи и без особена стойност за диференциалния анализ на двете форми на моторна афазия. Разместването на звуковете в думата не се оказва типично нарушение на устната реч при еферентна моторна афазия; нарушението на цялостната структура на думите се изразява предимно при думите с ниска честота с допускането на значителни по обем разнородни грешки.

ИЗВОДИ:

1. Замените са характерно нарушение на отразената устна реч и на двете форми на моторна афазия (аферентна и еферентна) при трите типа думи — с висока, със средна и ниска лингвистична честота.

2. Описваните в литературата като характерни за двете форми на моторна афазия грешки изпъкват в устната реч на тези болни само при думите с ниска лингвистична честота. Това поставя въпроса за подбор на тестовия словесен материал, използван за изследване на устната реч в цялостното невропсихологично изследване на болните с моторна афазия.

3. Реализацията на думи с висока честота при повторяне, четене на глас и проговаряне протича с еднакви възможности и при двете групи болни при значителна запазеност на фонетичната структура на думите, независимо от условията на словесна реализация.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бейн, Э. С. — О нарушениях письма при военной травме мозга. Неврол. военного времени, 1, 1949, 177—188. 2. Бейн, Э. С. — Афазия и пути ее преодоления. Изд. „Медицина“, Ленинградское отделение, 1964. 3. Лурия, А. Р. — Восстановление функций мозга после военной травмы. Изд. АМН СССР М. 1948. 4. Лурия, А. Р. — Очерки психофизиологии письма. Изд. АИИ РСФСР. М. 1950. 5. Лурия, А. Р. — Высшие корковые функции человека, Изд. Московского университета, М. 1969. 6. Тонконогий, И. М. — Инсульт и афазия. Изд. „Медицина“ Ленинградское отделение, Л. 1968. 7. Цветкова, М. С. — Восстановительное обучение при локальных поражениях мозга. Изд. „Педагогика“ М. 1972.

INFLUENCE OF THE WORD FREQUENCY FACTOR ON THE BREAKING OF WORD PHONETIC STRUCTURE IN THE REFLECTED SPEECH OF MOTOR APHASIA DISEASED PEOPLE

Tzv. Ilieva-Geleva

Repetition, oral reading and utterance of words of high, medium and low linguistic frequency was carried out to 16 patients suffering from motor aphasia. The errors made are divided into lapses, substitutions, heterogeneous mistakes, transposition and addition of speech sounds and analysis according to the form of motor aphasia, the condition of speech realization and the frequency of a certain word.

It was proved that high frequency words with equal chance in both groups of patients under the three conditions of speech realization with an underlined similarity in distribution of the types of mistakes. The types of mistakes characteristic (according to reference data) for both groups of motor aphasia (afferent and efferent) appear mostly in low frequency words under the three conditions of speech realization.

НЕВРОПСИХОЛОГИЯ

ВЛИЯНИЕ НА НЯКОИ ИНТЕЛЕКТУАЛНИ ДЕЙНОСТИ ВЪРХУ МОЗЪЧНАТА ЕЛЕКТРИЧЕСКА АКТИВНОСТ

С. ПОПОВ, Л. МАВЛОВ

През последните години се забелязва засилен интерес към промяната на мозъчната електрическа активност при вербална стимулация. Като физично явление говорните стимули представляват динамична последователност от сигнали, характеризиращи се с непрекъснато изменение на акустичните им параметри — честотен спектър, интензитет, времетраене и др. При изучаване влиянието на отделен признак на стимула върху предизвиканата активност трябва да се осигури постоянство на останалите параметри, което гарантира достоверността на резултатите и дава възможност за сравнителни оценки. Освен различията в акустичните параметри, трябва да се отчитат смисловото и емоционалното значение на вербалния стимул (Костандов, 1974), които също биха могли да променят мозъчната активност. Правят се опити установената по невропсихологичен и клиничен път функционална асиметрия на церебралните хемисфери да се докаже и чрез електрофизиологични методи. Първите изследвания (Cohn 1970, Morrell & Salamy 1971) показваха хемисферни различия при възприемане и производство на говорни съобщения. В последствие обаче тези данни бяха оспорени (Friedman 1975). Наличието на определени промени в предизвиканата активност под влияние на семантиката остава дискуссионно поради получените твърде противоречиви резултати (Wood 1971—1975; Galambos 1975; Brown 1975—1976).

Задача на настоящото изследване е да се изучат промените в мозъчната електрическа активност в зависимост от наличието или липсата на смисъл при вербална стимулация, съчетана с инструкции, изискващи дискриминация или бърза асоциация.

Материал и метод. Изследвани са 17 здрави лица, всичките мъже, в добро функционално състояние, добре отпочинали, закусили, неупотребили кафе или силен чай, на възраст 21—32 години, тестиирани като десняци, аудиологично нормални. Всички изследвания са правени сутрин между 9 и 12 часа. Лицата са настанени удобно седнали в кресло с подпорки за главата, лактите и краката, в звукоизолирана камера при фоново осветление 60 лукса.

За вербална стимулация бяха използвани 12 смислени говорни звукосъчетания (думи) и 12 безсмислени фонемни звукосъчетания с ниска асоциативна сила (логатоми). Както думите, така и логатомите съдържат по три фонеми от типа съгласна-гласна-съгласна (СГС) (Герганов и сътр., 1977). Всички вербални стимулни бяха уеднаквени чрез монтаж и подбор по отношение на амплитуда и продължителност (508 мсек.) и бяха подавани чрез високоговорител, осигуряващ звуково ниво 65 dB A. Използвани са два типа стимулни набори. Първият набор се състои от 12 смислени и 12 безсмислени стимули, всеки от които се повтаря по 3 пъти.

Вторият набор се състои от 3 смислени и 3 безсмислени стимула, всеки от които се повтаря по 20 пъти. За невербална стимулация се подаваха тонове с честота 1000 Hz, при същата интензивност и продължителност. Провеждането на стимулациите се извършва чрез серий (блокове) с интерстимулен интервал 5—8 сек. и паузи между сериите 5 до 20 мин.

Описаните стимули, групирани в серии, се предявяват в стандартен ред, съчетани с различни инструкции, по следната схема:

Постановка № 1. Прослушва се серия от описаните еднакви невербални тонални стимули, като инструкцията не изисква никакви отговори.

Постановка № 2. Прослушва се серия от смислени и безсмислени вербални звукосъчетания, описани по-горе, в случаен ред. Инструкцията не изисква да се дава никакъв отговор.

Постановка № 3. Прослушват се същите вербални серии. Инструкцията изисква да се дава отговор на всеки смислен стимул чрез отложена двигателна реакция (натискане на бутони с двете ръце, не по-рано от 3 сек. след началото на стимула).

Постановка № 4. Прослушват се същите вербални серии. Инструкцията изисква да се дава отговор на всеки безсмислен стимул, по аналогичен начин както в постановка № 3.

Постановка № 5. Прослушват се същите вербални серии. Инструкцията изисква бърза вербална асоциация там, където такава е възможна, като резултатът се съобщава 3 сек. след стимулацията.

Постановка № 6. Повтаря се още веднъж серията и инструкцията на постановка № 1, за сравнение.

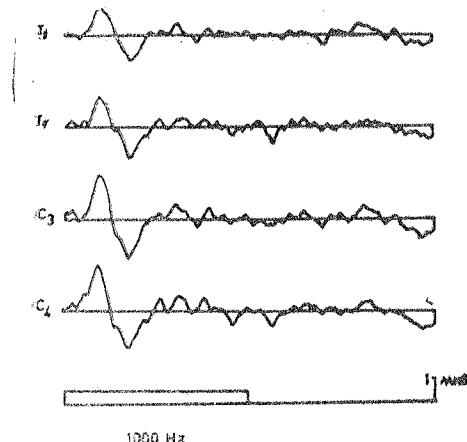
ЕЕГ активността бе снемана посредством сребърни хлорирани лепени електроди, разположени централно (C_3 и C_4) и среднотемпорално (средата между C_3 и T_4 в ляво и C_4 и T_4 в дясно) по международната система 10/20 при монополярен запис с бимастоиден референтен електрод. Използван е 8-канален енцефалограф (Alvar RMTK) с горна честотна граница 35 Hz и времеконстанта 0,3 сек.

Обработката на данните е извършена „off line“ след A/D конверсия на миникомпютър PDP — 12. Използвани са пакет фирмени и собствени програми за: елиминиране на артефактни блокове; усредняване по 20, 32 и 64 стимула; оценка на латентност и амплитуда; кроскорелация между отделните предизвикани потенциали от различни корови полета и стимули, спектрален анализ на активността след отделни стимули, спектрален анализ на активността след отделни стимули, а също и на усреднените отговори. Използвани са и тренировъчни програми за получаване на забавена двигателна реакция в определени временни параметри.

РЕЗУЛТАТИ

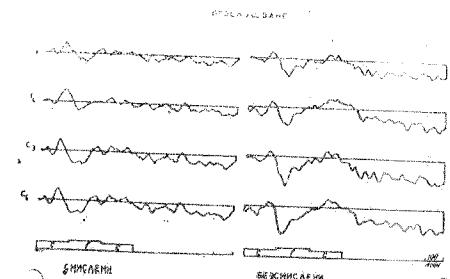
При всички серии, независимо от инструкцията, се наблюдава отчетлива разлика между предизвиканите потенциали (ПП) на тон и ПП на вербални стимули. Тази разлика се състои в появя на характерни промени в отговора на говорния стимул, които включват: изменения в конфигу-

рацията на N_1 ; увеличаване на латентността на N_1 и P_2 ; намаляване на амплитудата $N_1 P_2$; появя на P_{300} .¹

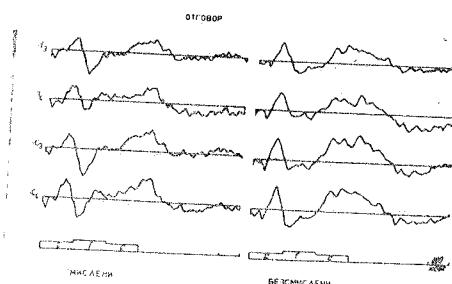

Фиг. 1

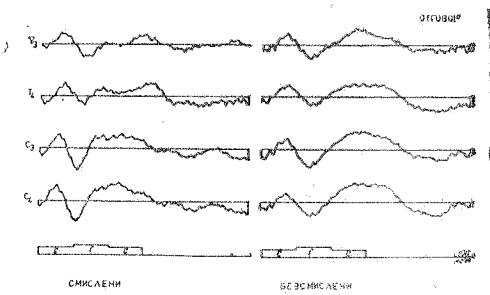
При постановка № 2, в някои случаи при набори 2 x 12 се установява базен негативен компонент (NLC) между 350—600 мсек., по-изразен при безсмислените звукосъчетания,

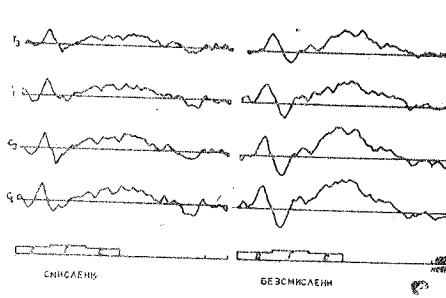
Фиг. 2

Фиг. 3

Фиг. 4

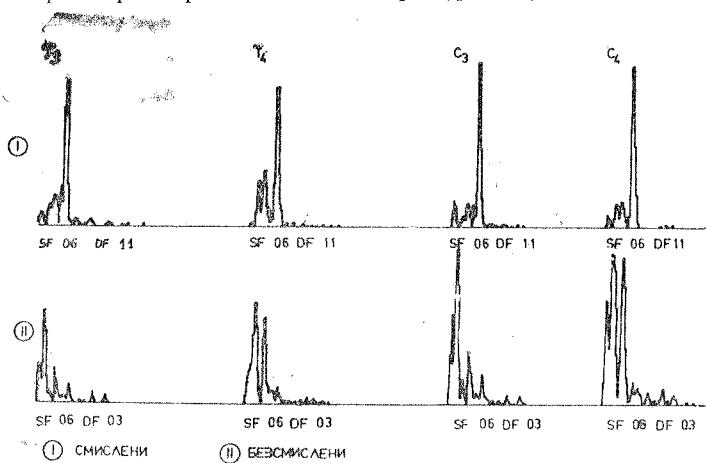
Фиг. 5

¹ При регистрацията на предизвиканите потенциали се проявяват последователни отклонения от изоелектричната линия в позитивно и негативно направление, за които са приети стандартни обозначения: за първата позитивна вълна — N_1 , за втората позитивна вълна — P_1 , за първата негативна вълна — N_2 , за втората негативна вълна — P_2 и т. н. Специален интерес представляват никаки късни компоненти на потенциала, като P_{300} — позитивна вълна, възникваща около 300 мсек. след началото на отговора.

² NLC (Negative Long Component): негативна дълготрайна вълна, наблюдавана от авторите в особено късните стадии с развитието на предизвикания отговор (350—600 мсек).

понякога визуалнооловим (фиг. 2) или изпъкващ след филтрация на спектъра и ресинтез. При постановка № 3 и № 4 описаният компонент се появява отчетливо с по-висока амплитуда и продължителност, като при безсмислените стимули този компонент е с по-голяма продължителност (фиг. 3 и 4).

При постановка № 5 се наблюдава най-голяма амплитуда и продължителност на този компонент (фиг. 5) със запазване тенденцията за преобладаване при безсмислени вербални стимули, която се констатира и при анализа на кроскорелограмите и спектърът (фиг. 6).

Фиг. 6

ОБСЪЖДАНЕ

Основна находка от проведените изследвания, както личи от резултатите, представлява проявата на негативен продължителен компонент (NLC) в конфигурацията на ПП, който се наблюдава твърде редовно при постановките, включващи стимулация с вербален материал и се влияе силно от характера на инструкцията. Напротив, стимулирането с чисти тонове, с интензитет и продължителност аналогични на вербалните стимули не води до появя на NLC. Каква е физиологичната същност на тази негативна вълна? Установените значими различия при предявяване на смислени вербални стимули (трибуквени думи от типа СГС) и на безсмислени вербални стимули (трибуквени логатоми с ниска асоциативна сила от типа СГС) правят примамлива хипотезата, че NLC е свързан със семантичната обработка на вербална информация. Обаче един по-щателен анализ на получените резултати ни кара да считаме такова обяснение за малко вероятно. Ще изтъкнем някои съображения: Първо, NLC се регистрира от твърде обширни области както на лявата, така и на дясната хемисфера, докато е добре известно, че обработката на словесната семантика е почти изключително лявохемисферна функция. Второ, наличието на по-подчертан NLC по амплитуда и времетраене се наблюдава закономерно при перцепция на безсмислени стимули, при които не се осъществява семантичен анализ и разбиране. При това извънредно ниската асоциативна сила на логатомите изключва и бързото извличане на осмислени асоциации, поне в обсега на няколкостотин милисекунди. Трето, най-силно изразен NLC се установява при постановка № 5, въпреки че там семантичната обработка е по-слабо натоварена предвид неколкократното повтаряне на един комплект думи и логатоми. В случая, очевидно, значи-

тълна част от времето на активната интелектуална дейност на мозъка е заеда с генериране и извлечение на адекватна дума-асоциация спрямо вербалния стимул. Естествено една част от дейността на мозъка се изразходва от началото за вземане на решение относно семантиката на стимула (дали е разбрата дума или неразбираем логатом). Но изискването за асоцииране с нова подходяща дума е вече качествено друга езикова дейност и тъкмо с неялото приятие трябва да свържем най-масивната изява на NLC при постановка № 5.

И така, приведените аргументи не подкрепят възможността NLC да е биоелектричен корелат на период от време, ангажиращ мозъка със семантична обработка на вербални стимули. Каква е тогава неговата генеза? Според нас най-приемливо е да се обясни появата на NLC с период на глобално активиране на мозъчната дейност, когато се изисква вземане на определено решение спрямо сложен стимул. Следователно това е неспецифично повишаване на тонуса на широки корови области, който трае, докато се вземе някакво решение. След това нивото на тонична активация бързо спада до фоновото. Заслужава ли разгледаме резултатите от гледна точка на тази хипотеза. При постановка № 1 NLC въобще не се проявява. При постановка № 2 той е сравнително слабо проявен, при постановка № 3 и 4 е задължително проявен и по-отчетлив, а при постановка № 5 е проявен гай-силно. Не е трудно да се види, че всъщност чрез инструкциите се постига прогресивно увеличаване на мозъчната дейност. При постановка № 2 от изследвания индивид (И) се изисква само да прослушва вербалните стимули, без да дава определени отговори. Но все пак възприемането на фонемни звукосъчетания, които веднъж са думи, а друг път не са, кара слушателя неволно да се активира за схватане на смисъла, поне в началото на прослушването. При постановка № 3 и 4 от И се изисква категорично да диференлира съмислените от безсъмислените стимули и да докаже правилността на оценките си чрез отдалечно маркиране било само на съмислените, или само на безсъмислените стимули. По същество, постановка № 3 и 4 са еднакви и задачата за решаване е еднаква, само начинът за демонстриране на взетото решение се изменя. При тези задачи инструкцията за класифиране на стимулите и контролирането на тази дейност интензифицира мозъчната активност при стимулация и се проявява по-отчетлив NLC. Накрая при постановка № 5 се изисква освен семантична класификация, още и пораждане на подходяща дума-асоциация спрямо стимула. Тази допълнително изисквана мозъчна дейност поддържа нивото на тонична активност по-продължително време, което се демонстрира с отчетлив и устойчив NLC.

В светлината на тази хипотеза става по-разбирамо и преобладаващето на NLC при безсъмислени вербални стимули. Обработката и семантичната оценка на една позната трибукувена дума е сравнително лека задача и активацията при стимулирането трае кратко време. Обработката на безсъмислено вербално звукосъчетание е очевидно по-трудна задача. Семантичният анализ е неефективен и накрая се преценява, че това е комбинация от познати, но безсъмислено съчетани фонеми от родния език. Едва след подобно окончателно решение работният тонус на мозъка също спада.

Доста логично обяснение намира и различието в ефектите⁷ при стимулиране със семантично еднообразни вербални стимули (2 x 3) или с фонетично близки, но семантично разнообразни вербални стимули (2 x 12). Еднообразните стимули не дават никакъв ефект при постановка № 2 и твърде слаб NLC при постановка № 3 и 4. Това доказва първо, че NLC не зависи от физическите акустични параметри на звуковия стимул, а от това доколко този стимул изисква активна мозъчна дейност и второ, че повтаряната вербална стимулация изисква много по-кратко тонизиране, тъй като запомнените стимули се оценяват при следващите представления мигновено и автоматизирано. От друга страна, разнообразните стимули дават прогресивно нарастващ ефект от постановка № 2 към постановка № 5, тъй като семантичните разлики изискват всеки път индивидуален анализ, въпреки акустичното сходство (съзнателно програмирано),

Наличието на силно изразен NLC за всички видове стимули при постановка № 5 се дължи на специфичната инструкция, изискваща усилия за асоцииране при всяка стимулация. При това от И се изискват нееднакви, разнообразни асоциации.

Обяснимо е също, че при постановка № 5 безсмислените звукосъчетания дават най-отчетливо преобладаване на NLC както в сравнение с другите постановки, така и спрямо смислените стимули в същата постановка. Измислянето на адекватна дума-асоциация е трудна задача дори за разпознатата дума-дразнител, защото е необходима не семантична, а друга — езиково-генерираща дейност и паметово извлечане. Но тази задача става непосилно трудна и най-често невъзможна, когато се изисква да се намери дума-асоциация на дразнител-логатом, с много ниска асоциативна сила.

Следователно би могло да се приеме, че NLC представлява неспецифична работна активация на мозъка при реална стимулация, която може да изисква различна по характер церебрална дейност. В този аспект NLC е свързан с процесите на активно (корово) внимание, характерно за интелектуалните операции. В това отношение NLC е генетично родствен и на условната негативна вариация (CNV)¹, която изразява тонична активация поради очакване и прогнозиране на бъдеща сигнална стимулация. Възможно е проявата на дълготрайни негативни потенциали в биоелектричната активност на мозъка да е универсален корелат на повишен тонус и активирано внимание. Независимо от това обаче, съществува принципиална разлика в психофизиологичните процеси, лежащи в основата на двата вида негативни потенциали. CNV се проявява, без да е получена никаква физическа стимулация. Тя отразява вероятностно прогнозиране, основано на минал опит или инструкция, при което мозъчният тонус и вниманието се активират преди реалната стимулация. При това действително стимулиране може и да не настъпи, но вълната се проявява поради очакването, че появата на стимул в определен период е доста възможно. Затова CNV е условна контингентна вълна.

От друга страна, при NLC няма очакване и вероятностно прогнозиране. Той е компонент само на предизвикан отговор след реална физическа стимулация. Следователно NLC отразява задължителна дейност

¹ CNV (Contingent Negative Variation): негативна бавна вълна, която се проявява между два стимула, когато първият е предупредителен, а вторият с императивен за някакво действие.

за вземане на решение по отношение на актуален, действителен стимул, не преднагласа с оглед появата на вероятен, възможен, но несигурен стимул. Или фигуративно казано, CNV отразява „предстартова треска“, активираща мозъка за предстояща работа, а NLC представлява необходимо „работно“ напрягане на мозъка за адаптиране към задължително провежданата актуална обработка на вече получена информация.

В заключение бихме изтъкнали, че макар и не да сме експериментирали само с вербални стимули — смислени и безсмислени, според нашата трактовка е много вероятно същите процеси на неспецифична активация да са валидни и за невербални стимули. Правдоподобно е, че при перципиране и разпознаване на сложни невербални образи (предметни шумове или изображения) ще се изисква аналогично работно тонизиране на мозъка. При това ако преработката е по-сложна и трудна, активираното състояние и респективно изразеността на NLC ще бъде по-силно. Противърката на тази хипотеза ще бъде обект на следващи проучвания.

Заслужава да се отбележи и известна конфигурационна специфика на NLC, която има тенденция да оформи два обособени типа. Докато ранните компоненти на предизвикания спговор могат да бъдат твърде сходни, то NLC, независимо от еднаквата стимулация и инструкция, у някои индивиди е по-кратък и стръмен, а у други — твърде продължителен и платовиден, като между тези два крайни типа съществува плавен преход. Кратката продължителност на NLC трябва да означава по-кратко поддържане на активиран мозъчен тонус. Причина за това е наверно бързото вземане на решение, но то може да има различни предпоставки. Едната възможност е бързото и точно решаване на задачата. Втора възможност е бързо, но неточно оценяване поради понижена критичност и нисък критерий. Трета възможност е бързото отказване от вземане на окончателно решение щом се усети затруднение, предвид на слаба мотивация. С оглед на това е уместно да се съпоставят типовете на NLC с психологичната личностова характеристика на изследваните индивиди. Това е също задача на бъдещи проучвания.

ИЗВОДИ:

1. При представяне на звукови вербални стимули — семантични и асемантични — в конфигурацията на евокирания потенциал редовно се наблюдава негативен продължителен компонент (NLC) в темпоралните и централните области на двете хемисфери, който се влияе силно от характера на инструкцията.

2. NLC е по-силно проявен при инструкции, затрудняващи изпълнението на задачата и изскъващи по-интензивна и дълготрайна дейност на мозъка. Този компонент е по-подчертан за безсмислени фонеми звукосъчетания, отколкото за смислени, а също така при семантично различнобрзни макар и акустично сходни стимули, отколкото при многократно повтаряне на няколко еднакви стимула.

3. Най-правдоподобно е да се приеме, че NLC представлява неспецифична работна активация на мозъка при реална стимулация, която може да изисква различна по характер церебрална дейност. В този аспект NLC е свързан с процесите на активно (корово) внимание, характерно за интелектуалните операции.

4. NLC е генетично родствен с CNV, която също отразява тонична активация на мозъка. Обаче съществува и принципна разлика в психофизиологичните процеси, обуславящи двата вида негативни потенциали. CNV се проявява без никаква физическа стимулация и отразява вероятностно прогнозиране на очакван, но несигурен, условен дразнител. При NLC няма очакване и прогнозиране, а той е компонент на предизвикан отговор от действителна и актуална физическа стимулация, изискваща задължителна (работна) мозъчна дейност.

5. Теоретичните предпоставки при дефиниране същността на NLC правят твърде допустимо универсалното проявяване на този компонент като неспецифичен биоелектричен корелат на активно състояние на мозъка при реални стимулации. Стимулите могат да бъдат вербални или невербални, но трябва да провокират интелектуална мозъчна дейност.

ЛИТЕРАТУРА

1. Костандов, Э. А и Арзуманов, Ю. Л. — Выванные корковые потенциалы на эмоциональные неосознаваемые слова. — Журн. Высш. Нерв. деят., 1974, 24, 465—472.
2. Cohn, R. — Differential cerebral processing of noise and verbal stimuli — Science, 1971, 172, 599—601.
3. Morrell, L. K., Salamy, J. G. — Hemispheric asymmetry of electrocortical responses to speech stimuli — Science, 1971, 174, 164—166.
4. Friedman, D., Simson, R., Ritter, W and Rapin, I. — Cortical evoked potentials elicited by real speech words and human sounds — EEG Clin. Neurophys. 1975, 38, 13—19.
5. Wood, C. C. — Auditory and phonetic levels of processing in speech perception: Neurophysiological and information — processing analyses. J. Exp. Psychology: Hum. Percept. Perform., 1975, 104, 3—20.
6. Calambos, K., Benson, P., Smith, T., S., Galambos, C. S. and Oster, H. — On hemispheric differences in evoked potentials to speech stimuli. EEG Clin. Neurophys. 1975, 39, 289—283.
7. Brown, W., Marsh, J. T., and Smith, J. C. — Evoked potential waveform differences produced by the perception of different meanings of an ambiguous phrase. — EEG Clin. Neurophys. 1976, 41, 113—123.
8. Герганиов, Е., Мавлов, Л. и Минчев, Б. — Измерване на асоциативната сила на 200 неосмисленни триграми за българския език — сп. „Бълг. език”, 1977, 27 (4), 330—338.

THE INFLUENCE OF PSYCHICAL PROCESSES ON BRAIN ELECTRICAL ACTIVITY

S. Popov and L. Mavlov

On presentation of sound verbal stimuli — semantic and non-semantic, the authors regularly observe a negative long-lasting component (NLC) in the configuration of the evoked potential. NLC appears between 350—600 msec after the onset of stimulation, it is more conspicuous in the temporal and central areas of the hemispheres, and it is highly influenced by the instruction. NLC is more pronounced in tasks impeding the fast decision making: when presenting non-semantic verbal stimuli it is more pronounced than with meaningful words, and when word association is required it is most pronounced.

It is assumed that NLC is a correlate of a non-specific working brain activation while processing various sensory information.

РЕЦЕНЗИИ

ЦЕНЕН ТРУД ВЪРХУ ПРОБЛЕМИТЕ НА ЧОВЕКОЗНАНИЕТО¹

Наскоро излезе от печат в превод капитулната монография на съветския психолог Борис Герасимович Ананиев. В нея е отразен резултатът от многогодишните изследвания на автора, както и богатата му ерудиция не само в областта на психологията, но и в някои близки до нея науки.

Б. Г. Ананиев има многостранна и богата научна дейност. Минал през различни стадии на научноизследователска и преподавателска дейност, той приключи живота си през 1972 г. като декан на Психологическия факултет на Ленинградския университет. Главните му трудове са из областта на общата психология, предимно върху проблемите на психологията на усещанията и възприятието, из историята на психологията, а също така и трудове из областта на педагогическата, възрастовата, медицинската и трудовата психология. Като вещ организатор на комплексни изследвания, през последните години от своя живот той проведе редица проучвания върху проблемите на диференциалната психология, психодиагностиката, психологията на зрялата възраст и др. Част от тези изследвания са публикувани в книгата „Психодиагностические методы“ (В комплексном лонгитюдном исследовании студентов), 1976 г. Излязлата у нас книга представлява най-пълен синтез на неговата научноизследователска дейност през последните години.

Както подсказва заглавието на книгата — Човекът като предмет на познанието, — главният обект на цялото изложение е именно човекът и него-

¹ Б. Г. Ананиев, Човекът като предмет на познанието, изд. Наука и изкуство, прев. от И. Дойчинов, 398.

вото проучване от различни аспекти. Със завидна широта и дълбочина се анализират проблемите за човека, застъпвани в различните хуманитарни и природни науки, като ясно се подчертава централното място на психологията. Това място се определя не само от обстоятелството, че в нея се разглеждат основните проблеми на човека като личност, като субект на дейността, но и поради това, че психологията играе ролята на интегратор между всички науки, които изследват човека. На тази основа авторът очертаava както класификацията на науките, така и общата система на науките за човека (стр. 71) и по-специално сложните взаимоотношения между различни клонове на психологията и другите науки, които се занимават с човека като индивид в неговия онтогенезис (стр. 94).

В третата глава на труда се разглежда основният проблем за развитието както с оглед на неговото методологическо значение, така и по отношение на някои конкретни въпроси, като например: единството и противоречието между индивидуалността и видовото развитие, онтогенезисът и продължителността на живота на човека, периодизацията на развитието и др. Авторът се позовава на много изследвания из областта на биологията, медицината, детската психология, сравнителната психология, като изтъква неравномерността и хетерохронността на индивидуалното развитие. Това се илюстрира с нееднаквото време на настъпване на различните аспекти на зрелостта — физическа, умствена, социална, трудова. Изтъква се, че заедно с усложняването на трудовата дейност на съвременния

човек периодът на детството се удължава и надхвърля често пределите на половата зрелост. Във връзка с това се подчертава и забавянето на процеса на старяващето, особено при активното участие на человека в труд и обществена дейност. Нещо повече, авторът заключава, че речемисловните, второсигналните функции устояват срещу общия процес на старяващето и самите те се поддават на инволюционните промени значително по-късно от всички други физиологически функции.

В останалите четири глави на труда се разглеждат главно проблемите на възрастовата и диференциалната психология. Богатият материал, който се представя в тази част на труда, отразява както голямата ерудиция на автора, така и неговата и на сътрудниците му работа в лабораторията по диференциална психология при Научния институт за комплексни социални изследвания в Ленинградския университет, която той ръководеше.

Главните проблеми, които се разглеждат, са: половият диморфизъм и психофизиологичната еволюция на човека (гл. IV), съотношението между възрасто-половите и невродинамични свойства на човека в неговото индивидуално развитие (гл. V), невропсихичната регулация на индивидуалното развитие на човека (гл. VI) и личността, като субект на дейността (гл. VII).

Тук Б. Г. Ананиев развива своята концепция за сложната структура на личността, в която се включват няколко компоненти на различни равнища и в различни съотношения. В тези компоненти се обхващат невродинамичните и вегетативните характеристики, интелектът, насочеността на индивида към действителността и към самия себе си, комуникативните качества на человека. Тази концепция е

изградена на основата на изследванията в споменатата по-горе лаборатория. Характерно за съвръщането на този автор е това, че подчертава значението на интелектуалните компоненти на личността, както и влиянието на личностните качества върху интелектуалното развитие. При изследване на зависимостите между някои от тези компоненти се констатира, че по-високата степен на интелектуалното развитие се свързва с по-ниска степен на загуба на енергетичните ресурси на организма в процеса на умствената дейност на човека.

Не е възможно в рамките на един кратък отзив да се обхванат всички проблеми, които се разглеждат в този забележителен труд. Като изтъква ролята на различните науки при водещата роля на психологията за формирането на човекознанието, Б. Г. Ананиев заключава: „В най-близко бъдеще обаче, както може да се предполага, асоциацията на науките, които образуват системата на човекознанието, ще се превърне във важен фактор на прогреса на научното познание и на общественото развитие“ (стр. 395). Това предвиждане вече се оправдава при изграждането на тази комплексна научна област в резултат на интеграцията на редица обществени и природни науки. За това допринася и посмъртно издадената книга на Ананиев върху „Проблемите на съвременното човекознание“,¹ както и работата на неговите многообразни ученици и последователи.

Голямата стойност на отбелязаната в този отзив книга се състои не само в научния анализ на голям брой съществени проблеми, но и в оригиналния начин на тяхното решение. С това се прави значителен принос в световната психологическа литература. Пло-специално трябва да се отбележи

¹ Б. Г. Ананиев, О проблемах современного човекознания, изд. „Наука“, Москва, 1977 г., 380 стр.

и това, че богатият литературен апарат, който се посочва под линия при разглеждането на почти всеки проблем, дава възможност за по-нататъшни проучвания върху тях. Към това

стимулира и цялото изложение, в което се намират и положения, върху които все още се дискутира и които изискват по-нататъшни изследвания.

Г. Д. ПИРЬОВ

ПРИЕМСТВЕНОСТ В НАУКАТА

ТР. ТРИФОНОВ

В разговори с Екерман Гьоте ще каже откровено: „Ние сме надарени с известни способности, но в своето развитие сме задължени на хиляди въздействия от страна на великия свят върху нас... Аз трябва да благодаря за много неща на гърците и французите, аз съм безкрайно задължен на Шекспир, Стъри, Годсмит. Но с това изворите на моето развитие далеч не се изчерпват.“ Ако в областта на изкуството, където изявата на личностното е толкова силна, е прието да се заимствува и това се е превърнало в традиция, то какво да кажем за науката, където следващите поколения не биха направили и крачка без постиженията и труда на своите предшественици. Малко се замисляме върху това обаче, приемаме постигнатото като нещо обикновено и само понякога разбираме какво дължим на предшествуващите поколения, посветили живота си на дадена област от науката. Мисля, че тези думи напълно важат и за направената приемственост между учебника по „Педагогическа психология“, изд. Н. И. 1977 г. и учебника по „Педагогическа психология“ на чл.-кор. Г. Пирьов. Този учебник, претърпял 6 издания, трасирал пътя на педагогическата психология във ВУЗ, издържа изпита на теорията и практиката, чрез него се популяризираще

психологията у нас, затова той и сега се чете от широк кръг читатели.

Новият учебник по „Педагогическа психология“, отпечатан под редакцията на проф. Г. Д. Пирьов и доц. Л. Десев, е първият опит у нас, както посочват редакторите в уводната бележка, да се напише колективен университетски учебник по педагогическа психология за студенти от специалността „психология“. Написването на колективен учебник е сравнително по-малко трудоемка работа, тъй като участва колектив от автори, което гърь крие опасности от дидактически характер. Не рядко се получава така, че липсва приемственост в разработката на проблемите по главни, формата на изложение на научните факти е различна, посейки белезите на индивидуалните виждания и редица други пунктове, водещи до еклектизъм като резултат на липсата на взаимно сътрудничество между авторите. Новият колективен учебник, съчетал в себе си традициите и приемствеността от предишните многократни издания на учебника по „Педагогическа психология“ и обогатен с нови факти и виждания, се характеризира с логическа последователност в подреждането на главите и изложението на фактите, направен е опит

и са налице известни постижения в сближаване стила на авторите.

Постановките на авторите са изложени в 29 глави, разпределени в 4 раздела. В първия раздел „Методологически и теоретически проблеми“ са включени 5 глави. При разработката на този раздел е спазен принципът от общото (Предмет, задачи и значение на педагогическата психология) към конкретното (Методи за психо-педагогически изследвания — гл. 2) и отново към основа най-общо и фундаментално (Дейности и развитие — гл. 3), което би следвало да пронизва проблемите в следващите раздели и глави и което с основание и успешно е конкретизирано в двете последователни глави на раздел първи — „Психологическа същност и значение на играта“ (гл. 4) и „Психология на трудовата дейност на учениците“ (гл. 5). В научно и дидактическо отношение този раздел хвърля светлина по един от най-актуалните проблеми на психологията — ролята на дейностите за развитието, принципите и закономерностите в развитието, ролята на играта и труда в това отношение. Авторите успешно съчетават теоретичното осветяване на проблема посредством сравнението и анализа на постановките от редица автори с методичността в изложението. Желателно би било на въпроса за принципите и закономерностите в развитието да се отдели повече място и да се извлечат по-насочващи постановки, които биха залегнали в разработките на останалите раздели от учебника. Така например в гл. 3 — „Дейности и развитие“ — с основание могат да се разгледат и други по-фундаментални закономерности и принципи. Например принципът на детерминираността като че ли е пропуснат, макар че той е намерил място в изясняването на психичните явления в предишните издания на учебника по

Педагогическа психология на проф. Г. Пиръев. Би могло да се разработи и принципът на стохастичността и ролята му във формирането на психичните явления. Във връзка с това се налага и проблемът за външните условия и вътрешните състояния в развитието, обект на проучване от редица съветски и наши автори. По наше мнение този проблем се нуждае от по-пълно изясняване. Несъмнено някои от тези въпроси и особено въпросът за основните закономерности в развитието, единството и борбата на противоречията е намерил по-пълноценно осветление в главите за играта и труда (стр. 74—77, 84—86).

По наше мнение, раздел първи на учебника, като методологически, е разработен на висота, при наличие на богат научен материал, с прецизни и обосновани постановки и сполучлив анализ на фактите.

Раздел II — „Психологически основи на обучението“ („Психодидактика“) е разработен в 8 глави. Ако разгледаме от дидактическа гледна точка включените проблеми и поетапността в разработката им, ще открием една обоснована закономерност, позволяваща на читателя да усвои по-лесно и цялостно материала. Гл. IV — „Психология на учебния процес“ не само въвежда читателя в теоретичен и логичен аспект в проблема, но и носи белезите на концентриран израз на основа, което следва в останалите глави или се има предвид при разработката им. И това е напълно основателно. Глава втора — „Психологичен анализ на отношенията към труда“ идва като обосновка, като вътрешен пълнеж на предишната глава. Щом като на първо място се поставя ученето като процес, което е напълно обосновано, необходимо е то да се мотивира и после да се диференцира по компоненти, което е извършено в следва-

щите глави на раздела. Главата за мотивацията, конкретизирана като отношение към ученето, е успешно разработена, богато обоснована с научни факти, но би следвало да се изясни по-пълно въпросът за теорията на проблема, като се свърже по-конкретно с дейностите и се използват резултати от изследвания и на български автори, каквито са налице.

Следващите глави (от 7 до гл. 13) „Сетивното познание в учебния процес“ — гл. VIII, „Абстрактно-логическото познание в учебния процес“ — гл. IX, „Участие и развитие на въображението в учебния процес“ — гл. X, „Ролята на паметта за усвояване и затвърждаване на знанията и условия за нейното развитие“ — гл. XI, „Формиране на умения и навици“ — гл. XII, са разработени последователно и постепенно взаимно се допълват, издържани са в дидактическо отношение и се явяват като градивни елементи в теорията на психодидактиката. Правилно е дозирано мястото на сетивното и абстрактното познание в учебния процес, на въображението и паметта, на уменията и навиците. По наше мнение обаче тези глави се нуждаят от солидна теоретична подкрепа от факти; това ще доведе до по-задълбочен анализ и сравнение, което пък от своя страна улеснява заучаването и развива мисълта на студентите. Авторът се ограничава в излагането само на готови постановки по проблемите, а това не буди мисълта. В предишните две глави на раздела и в следващата — гл. 13 — „Психологически проблеми на управлението на учебния процес“ с налице обилиен материал, правилно подреден, анализиран с мярка, при наличие на опорни точки със становищата на авторите. Същото важи и за главите в раздел първи. И трябва да отбележим, че тази линия е налице и в шестте издания на учебника по „Пе-

дагогическа психология“. А тук в посочените 5 глави, които заемат централно място в психодидактиката, тази линия липсва. Всъщност това е и изискване.

Раздел III — „Психологически основи на възпитанието“ е разработен в 10 глави. Ако го сравним с раздел II, ще видим, че и тук е налице същата обоснована последователност в поетапното изложение на материала. Редакторите на учебника успешно са съчетали теорията на проблема с дидактическата му страна, т. е. психологията на протичането на психичните явления по отношение на тяхната сложност и последователност е в единство с психологията и дидактиката на усвояването им от студентите. Разделът е построен на принципа от общозначимото към по-конкретно значимото, накрая отново към общото, но вече в светлината на колективно значимото. Например главите XIV — „Закони, фактори и психологически механизми за формиране личността на ученика“, гл. XV — „Мотивация при възпитанието“ и гл. XVI — „Насоченост на личността, социално и асоциално поведение на ученика“ имат уводно насочващ и сравнително общ характер в сравнение с главите, посветени на волята (гл. XVII), на привичките (гл. XVIII), на чувствата, темперамента и способностите (гл. XIX, XX и XXI).

Изхождайки от изключително важното значение на формулираните проблеми, авторите на раздела са успели да изяснят задълбочено въпросите и да ги направят достояние на читателите. Гл. XIV, XV и XVI — формулирани по-горе, са богати на научни факти, направен е сполучлив опит да се изяснят закономерностите и факторите при формирането на личността. В гл. XIV авторът доц. Л. Десев доизяснява проблема за развитието, формулиран в раздел първи, последователно и убедително преминава

от законите. (Макар че формулировките им не са удачни: едва ли може да се назовава така един закон, както авторът го е назовал — „Каквото е обществото, такава е и личността“, стр. 239) към факторите и механизите и сполучливо формулира една цялостна постановка за проблема учителя. В гл. XV „Мотивация при възпитанието“ авторът компенсира пропуснатото в гл. VII за отношение на учениците към ученето и излага проблема успешно в теоретичен и дидактически аспект. Налице са оригинални постановки (например въпросът за основните и периферни мотиви, връзката между мотивацията и поведението, формирането на мотивите).

Следващите две глави са посветени на волята и харектера, на привичките и формирането им. И тук авторите убедително анализират мнения и становища, формират отношение учителя към проблемите, макар че към главата за привичките могат да се предявят още изисквания. Въпросите за чувствата и темперамента — гл. XIX и гл. XX — са разработени в обем от по 8—10 страници твърде опростено, схематично. А в литературата, включително и в българската, са налице мнения и становища, разработки и експериментални изследвания, чисто частично и тезисно съпоставяне би освежило и обогатило изложението. Разработката на способностите е наситена с мнения и становища, цитати, анализ и сравнения — всичко това обогатява читателя и най-важното, по-лесно се запомня и развива интелекта.

Последните две глави от раздела, посветени на групата и колектива (гл. XXII) и на самовъзпитанието (гл. XXIII), освежават учебника с много нови идеи и постановки и прите-

жават белезите на обобщаване.

Раздел четвърти — „Психологически проблеми на рационализацията на учебно-възпитателната работа“ включва 6 глави, посветени на работоспособността и умората на учениците, на самостоятелната им работа, на индивидуалния подход и педагогическия такт, на личността на учителя. Всички тези въпроси, взети в цяло и съпоставени с предишните два раздела, като че ли имат интроспективен характер по отношение на тях. И това е напълно обосновано, защото се касае за разглеждане на дейността „учене — възпитание“ от позицията на цялостните личности вече. Проблемите в тях са разработени прецизно и обосновано. Изключение правят последните две глави — „Психологически проблеми на изпитването“ (гл. XXVIII) и „Психологически основи на училищното и професионално ориентиране на учениците“ (гл. XXIX). Тези глави като че ли са написани набързо, може би обемът с наложил схематичността им. Шо се отнася до последната глава, посветена на ориентирането, тя би могла да се обедини с главата за трудовата дейност, макар че ориентирането е процес, който се извършва в процеса на ученето.

В заключение следва да отбележим, че учебникът по „Педагогическа психология“ от колектив от автори под редакцията на проф. Г. Д. Пиръев и докт. Л. Десев, представлява крупно-теоретично изследване и анализиране проблемите на педагогическата психология. С основание може да се посочи, че този учебник е достоен приемник и продължител на огромното дело, извървяно и извършено от предишия учебник по педагогическа психология у нас.

НАУЧЕН ЖИВОТ

ПРОБЛЕМИ НА ПСИХОЛОГИЯТА НА ВЪЗПИТАНИЕТО

От 16 до 19 май 1978 г. в София се проведе лекториум с курс от лекции по проблемите на психологията на възпитанието. Той се организира от Центъра по теория на управлението на идеологическия процес на АОНСУ при ЦК на БКП, Института за пропаганда на марксизма-ленинизма при ГК на БКП и Дружеството на психологите в България.

Лекциите изнесоха видни специалисти от СССР, ПНР и НР България.

Лекториумът бе открит от секретаря на Градския комитет на Българската комунистическа партия в София и директор на Центъра по теория и управление на идеологическия процес, ст. н. с. доктор на философските науки В. Момов с лекция на тема: „Психологията в системата на комплексното изследване на личността“.

Равнището на лекториума беше повдигнато преди всичко от участието на съветските учени. Особено значение имаше лекцията на проф. д-р Е. В. Шорохова. Тя се спря на основните методологически проблеми на психологията на личността. Представена бе отново широкоизвестната структура на личността на К. К. Платонов.

Професор д-р Х. Й. Лиймец, действителен член на Естонската академия на науките, разкри комплексния подход във възпитанието на личността. Професор Н. В. Жогин разгледа социално-психологическите проблеми на отклоняващото се поведение. Особен интерес предизвика лекцията на член-кореспондента на АПН на СССР, професор д-р А. А. Бодалев на тема: „Общуването и формирането на лич-

ността“. Той разкри голямата роля на умението на човека да възприема адекватно другия както за развитие на процеса на общуването, така и за възпитанието и самовъзпитанието.

В лекторията взе участие и член-кореспондентът на Полската академия на науките — професор д-р В. Окон, който изнесе лекция на тема: „Актуални проблеми на психологията на личността“.

От страна на българските психолози и философи участвуваха 13 души, начело с академик Сава Гановски. В своята богата по съдържание и наситена с патос лекция и със свойствената му партийност той разгледа ролята на психологията за възпитанието на социалистическата личност. Особено внимание той отдели на мястото на психологическата наука за използване на новите условия, които се създават след Националната партийна конференция за възпитанието на личността на социалистическия труженик.

Член-кореспондентът проф. Г. Пирров посочи пътищата за възпитанието на творческата личност. Инициативата и творчеството са едни от най-ценните качества на социалистическата личност. Професор Здрава Иванова обоснова психологическите проблеми на професионалната адаптация като важно условие не само за повишаване ефективността на техния труд, но и за тяхното социалистическо възпитание. Професор д-р Филип Генов занозна участниците в лекториума със своята концепция за социално-психологическата структура на личността. В нейната основа е поставена структурата на основните

социални функции на личността — трудова, обществено-политическа, възпроизводствена и комуникативна. Ст. и. с. Минчо Драганов разгледа ролята на общественото мнение като възпитателен фактор, а докторът на философските науки доц. В. Вичев разкри връзката между светоглед и поведението на личността. Доцент Катя Василева, кандидат на философските науки, разгледа социално-психологическата специфика на масовото общуване като възпитателен процес. Развитието на средствата за масова информация неимоверно нараства и тяхната роля за възпитанието на личността. Доцент Петър Василев, кандидат на педагогическите науки, разгледа психологическите проблеми на индивидуалната възпитателна работа в трудовия колектив.

Особен интерес предизвика лекцията на професор К. Василев на тема: „Науката и развитието на творческите способности на социалистическата личност“. Със свойствения му дълбоко аргументиран и богато емоционален стил той прикова вниманието на слушателите към разглеждания от него проблем.

Проф. д-р Кръстю Горанов разкри психологическите особености на възпитателното въздействие на изкуството. Познаването на тези особености и съобразяването с тях се налага още повече от непрекъснатото нарастващата роля на изкуството, като възпитателен фактор при формиране на социалистическата личност.

Доцент В. Тасев, кандидат на философските науки, се спря върху същността на жизнената позиция на личността, а доцент Г. Мавров, кандидат на педагогическите науки, разгледа психолого-дидактическите проблеми на учебно-възпитателния процес.

Лекториумът съвпадна и с откриването на Седмицата на Москва в София. Завеждалият отдел „Пропага-

нанда и агитация“ при Московския градски комитет на КПСС А. М. Роганов сиодели опита на Московската партийна организация по марксистко-ленинското образование на съветските комунисти. По такъв начин стана още едно по-голямо обвързване на психологическите проблеми с непосредствената дейност на Комunistическата партия за идеологическото възпитание на трудещите се.

Всички лекции имаха достатъчен брой слушатели. Това бяха деятели от домовете за политическа просвета при ОК на БКИ, преподаватели от висшите учебни заведения, учители, пропагандисти, психологи, педагози, философи, социолози и други дейци, които работят на фронта за възпитание на социалистическата личност. Както се вижда, от изнесените лекции на лекториума се разгледа комплекс от психологическите проблеми на възпитанието. Затова в определена степен той надхвърля рамките на един обикновен курс. По време на лекториума се казаха много нови неща, още непубликувани постановки или резултати, изводи от изследвания. В този смисъл това беше по същество симпозиум по психологическите проблеми на възпитанието. Нашата психологическа и педагогическа общност и особено дейците на идеологическия фронт ще очакват с интерес публикуването на тези лекции.

Проведеният лекториум бе още едно доказателство за голямата роля на съветската наука, на съветските учени за развитието на нашата наука, на нашата практическа дейност. Със своето участие, с готовността си щедро да споделят своите знания и опит, те отново показваха колко големи и колко трайни и дълбоки са връзките между съветския и нашия народ.

С участието в лекториума на представител от Полската народна република се подчертва още един път общността на нашите цели и задачи и

във възпитанието на социалистическата личност и колко необходимо е да се обединяват силите на психолозите, педагогите и другите работници на идеологическия фронт от социалистическите страни в разработката на отделните проблеми на теорията и да се обменят практически опит във възпитанието на личността на социалистическия труженик.

Проведеният лекториум показва колко полезно е Дружеството на психо-

лозите да интегрира своите усилия с тези на другите институти при разработване на психологическите проблеми на нашето съвремие.

Лекториумът по проблемите на психологията на възпитанието е едно оригинално замислено и успешно проведено начинание. Нека се надяваме, че българските психолози ще имат възможност да участвуват и в други подобни прояви.

ЗА СВЕДЕНИЕ НА АВТОРИТЕ

Материалите, които се изпращат за публикуване в списанието, трябва да отговарят на следните изисквания:

- да не са публикувани в други печатни издания;
- да са изложени в обем не повече от 10—12 страници, а научните съобщения — 6—8 страници (по 30 реда на пишеща машина). Ръкописите да се изпращат в два екземпляра. В посочения обем се включват и таблиците, фигурантите и литературата.
- фигурантите да са начертани на плътна бяла хартия с плътни линии с черен туш в мащаб 2:1. Надписите към рисунките да бъдат на отделен лист. На гърба на всяка рисунка да се пише номерът ѝ, заглавието на статията и името на автора.
- заглавията на таблиците да бъдат кратки и да се изписват пълно всички наименования на графите.
- списъкът на литературата трябва да съдържа имената на авторите, които се цитират в статията, и да се съставя по следния начин: номер по ред, фамилия и инициали на автора, наименование на труда, страница, година и място на издаване.
- да се изпраща кратко резюме на материала — до 10—12 машинописни реда.
- да се посочват трите пълни имена на автора, местоработата и адрес.

Публикуваните материали се хоноруват. Непубликуваните не се връщат на автора.

СОДЕРЖАНИЕ

1. ТРИФОНОВ ТР. — Развитие способностей и закон повышения производительности труда 147
  2. ИВАНОВА З. — Психологическая готовность молодого человека к труду 151
  3. ГЕНОВ Ф. — Актуальные проблемы: психологии управления 158
- Общая и социальная психология**
4. ДИМИТРОВ ИВ. — Формирование собственного образа 165
  5. ТОПАЛОВА В. — Достоверность и эффективность коммуникационного источника 173
- Педагогическая и возрастная психология**
6. КИРКОВ Д. — Отражение неблагоприятного психологического климата в школе на работоспособность учеников 181

Медицинская и спортивная психология

8. ГЕЛЕВА Ц. — Влияние фактора „частота слов“ на нарушение фонетической структуры слов в отраженной речи больных моторной афазией 189

Невропсихология

7. ПОПОВ С., МАВЛОВ Л. — Влияние некоторых интеллектуальных способностей на электрическую активность мозга 197

Рецензии

9. ПИРЕВ Г. Д. — Ценный труд по проблемам человеческих знаний 205
10. ТРИФОНОВ ТР. — Приемлемость в науке 207

Научная жизнь

11. * * * — Проблемы психологии воспитания 210